

İçindekiler Tablosu

<u>Giriş</u>	2
<u>A. Chang-ch'ien'in Seyahat Raporu ile İlgili Çince Kaynaklar</u>	2
<u>B. Chang-ch'ien'in Seyahatnamesi İle İlgili Çalışmalar</u>	3
<u>C. Hunlar Döneminde Orta Asya'nın Sınırları Hakkındaki Sorunlar</u>	3
<u>D. Hunlardan Önce Orta Asya'daki Göçebe Topluluklar</u>	4
<u>E. Chang-Ch'ien'in Seyahat Raporuna Göre Orta Asya'daki Etnik Gruplar</u>	7
<u>Sonuç</u>	9
<u>Dipnotlar</u>	9

Dr. Nuraniye Hidayet EKREM

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Uzakdoğu Masası Başkanı / Türkiye

CHANG-CH'İEN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

Giriş

Han Sülâlesi, büyük bir tehlike haline gelen Hun akınlarını önlemek ve Hunların müttefiklerini kendi safına çekmek maksadı ile M.Ö. 139'da Chang Ch'ien'i elçi olarak Batı Bölgeleri'ne (Orta Asya'ya) iki defa göndermiştir. Chang Ch'ien ilk defa Yüceçilerle (M.Ö. 139-M.Ö. 126), ikinci defa Vusunlarla (M.Ö. 119-M.Ö. 115) ittifak kurarak Hunlara karşı ortak bir saldırı düzenlemek amacı ile gönderilmiştir. Chang Ch'ien Batı Bölgeleri'ne on yıl süren Hun esaretinden sonra ulaşmıştır. Çin dinastik tarihî eserlerinde de kullanılan Chang-ch'ien Seyahatnamesi, onun memleketine geri dönünce Han Sülâlesi imparatoruna sunduğu rapordan oluşmaktadır. Orta Asya, Orta Doğu ve Kafkasya'daki eski etnik grupların tarihinin önemli kaynaklarından biridir. Bu raporda adı geçen Büyük Yüceçi, Vusun, K'ang-chü gibi topluluklar, Ta Yüan, An-hsi, Ta-hsia, Yan-tsai, T'iao-chih gibi memleketlerin coğrafî mevkî, sınırları, Çin'den uzaklığı, hayvancılıkla ya da tarımla uğraştıkları, ürünleri, siyasal durumları, silahları, akarsuları, madenleri, örf ve adetleri, ticarî durumları, komşu ülkelerle ve özellikle Hunlarla olan ilişkileri üzerinde durulmuştur.

F. Hirth (1917), John R. Gardiner-Garden (1986) gibi araştırmacılar Chang Ch'ien'in seyahat raporu üzerinde çalışmalar yapmışlardır. F. Hirth, The Story Of Chang-k'ien, China's Pioneer Western Asia konulu çalışmasında; Shih-chi, "Ta-yüan Monografisi"nin İngilizce tercümesini yapmış ve bazı yer, topluluk ve devlet adlarını izah etmiş, ancak bazı bilim adamlarının görüşlerine yer vermekten öteye gitmemiştir. John R. Gardiner-Garden, Chang Ch'ien and Central Asian Ethnography konulu çalışmasında kendisinin de belirttiği gibi, Greko-Baktria krallığının yıkılışı dünya tarihinde Batılı (Yunan) ve Uzak Doğu (Çin) kaynaklarının ikisinde de kaydedilen vaka olmasından dolayı ve göçebelerin Greko-Baktria Krallığı'nı yıkmaları ile ilgili zengin ve çeşitli kaynaklara rastlanabileceği açısından incelemiştir.¹ Dolayısıyla, Gardiner-Garden, bu güzel araştırmasında belirli konulara ağırlık verirken, Chang Ch'ien'in seyahat raporunu esas alarak bir bütünlük içinde araştırmamıştır. Araştırmacı ve raporda yer alan An-hsi ve T'iao-chih gibi maddelere hiç yer vermemiştir.

Bu çalışmamızda, ilk defa Chang Ch'ien'in bizzat gittiği ve güvenilir kaynaklardan bilgi edinerek imparatoruna bildirdiği raporda yer alan memleket ve topluluklar hakkında incelemeler yaptık. Ayrıca Chang Ch'ien raporunda adı geçen kavim, yer, devlet isimlerini Yunan kaynakları ile ve Batılı araştırmacıların araştırma sonuçları ile de kontrol etmeye çalıştık. Böylece yukarıda adı geçen topluluklar ve devlet üzerinde yeni sonuç ve tahminlerde bulunmaya gayret ettik.

A. Chang-ch'ien'in Seyahat Raporu ile İlgili Çince Kaynaklar

2000 yıl önce kaleme alınmış olan Chang-ch'ien'in seyahat raporu, elçinin Batı Bölgeleri'ne yaptığı seyahat ile ilgili belgelerdir. Bu seyahatname Shih-chi (Tarihi Hatıralar)² "Ta Yüan"³ Monografisi", Han-shu⁴ (Han Sülâlesi Tarihi)"Batı Bölgeleri Monografisi" ile "Chang-ch'ien Biyografisi" ve Hou Han-shu (Sonraki Han Sülâlesi Tarihi)⁵ "Batı Bölgeleri Monografisi" gibi Çince kaynaklarda yer almaktadır. Ssu-ma kuang'ın Tzu-chih-t'ung chia⁶ adlı eserinde ise, adı geçen eserlerde yer almayan tamamlayıcı ve yıl ile günleri belirleyici bilgiler kaydedilmiştir. Chang-ch'ien'in seyahati ile ilgili Çince belgelerden Shih-chi'de yer alan "Ta Yüan Monografisi" ile Han-shu'da yer alan "Chang-ch'ien Biyografisi" hemen hemen birbirinin benzeriyken, bazı ufak konularda farklılıklar bulunmaktadır. Bu belgeleri incelediğimiz zaman, diğer seyahatnamelere göre daha farklı olarak kaydedildiği ve raporun tümünü ihtiva eden Çince kaynağın bulunmadığı görülmektedir. Çin Elçisi Chang-ch'ien'in Seyahat Raporuna Göre Orta Asya'daki Etnik

CHANG-CH'İEN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

Gruplar konulu bu çalışmamızda biz, Shih-chi "Ta Yüan Monografisi"ni esas aldık. Bu belgede bulunmayan bilgileri Han-shu'da yer alan "Chang-ch'ien Biyografisi", Hou Han-shu ve Tzu-chih-t'ung-chien gibi kitaplardaki bilgileri dipnotta belirttik. Chang-ch'ien'in seyahati ile ilgili tam bir metnin olmayışı, Chang-ch'ien'in imparatoruna sadece sözlü bilgi vermiş olabileceğini düşünmemize sebep olurken, diğer taraftan Batı Bölgeleri hakkındaki belgelerde yer alan bilgilerin, sayısal rakamların ve devletlerin siyasî, iktisadî, askerî ve coğrafi durumları ile ilgili bilgilerin çok ayrıntılı oluşu, Chang-ch'ien'in seyahati ile ilgili bilgileri imparatoruna rapor halinde sunmuş olabileceğini, gerektiğinde imparatora tekrar açıklamalarda bulunmuş olabileceğini düşündürmektedir.

B. Chang-ch'ien'in Seyahatnamesi İle İlgili Çalışmalar

Chang-ch'ien'in M.Ö. 126'de imparatoruna sunduğu rapor, Shih-chi ve Han-shu gibi Çince kaynaklarda yer almaktadır. Bahaeddin Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi adlı eserinin 2. cildinde "Çin elçisi Chang-ch'ien'in Seyahatnamesi" konusuna yer verirken (Ögel 1981: 1-33), bu konuda çeviri yapan yabancı bilim adamlarının isimleri ve çevirilerinden de bahsederek, çeşitli eleştirilerde bulunmuştur. Ögel, kitabında, Shih-chi, "Ta Yüan Monografisi" ile Han-shu, "Chang-ch'ien Biyografisi"ni karşılaştırmış ve bazı notlar vermiştir. Ayrıca F. Hirth ve De Groot gibi araştırmacıların bu konudaki tercümelerini, nasıl yaptıklarını, ne gibi yanlışları olduğunu da belirtmiştir (Ögel 1981: 1-10). Ögel, Chang-ch'ien ile ilgili yabancı araştırmacıların çalışmalarını değerlendirirken, "Çinceyi anlayış bakımından güzel bir tercümenin, M. Brosset tarafından, yanlış ve kullanılmaz bir çevirinin ise A. Wylie ile J. Anthr tarafından yapıldığını, en iyi İngilizce çevirinin F. Hirth tarafından yapıldığını; Shih-chi "Ta-Yüan Monografisi" ile Han-shu "Chang-ch'ien Biyografisi"ni karşılaştırarak Almancaya tercüme edenin de De Groot olduğunu ileri sürer ve bu çalışmalar hakkındaki değerlendirmeleri ise P. Pelliot ve O. Franke'nin yaptığını kaydetmiştir (Ögel 1981, cilt: II, s.1-10).

Haneda Toru'nun belirttiği gibi (1981: 6-25, 40-49), A. von le Cog, N. A. Stein, G. Haloun, W. Samdin gibi araştırmacılar, Batı Bölgeleri'ndeki (Orta Asya) devletleri, şehir isimlerini ve oradaki medeniyeti araştırırken Shih-chi. "Ta Yüan Monografisi" ile Han-shu. "Chang-ch'ien Biyografisi" gibi bölümlerinden oldukça yararlanmışlardır.

F. Hirth (1917), John R. Gardiner-Garden (1986) gibi araştırmacılar, Chang-ch'ien'in seyahatnamesi üzerinde çalışmışlardır. F. Hirth, The Story of Chang-k'ien, China's Pioneer In Western Asia konulu çalışmada; Shih-chi, "Ta Yüan Monografisi"nin İngilizce tercümesini yapmış ve bazı yer, topluluk ve devlet adlarını izah etmiş, ancak bazı bilim adamlarının görüşlerine yer vermekten öteye gitmemiştir. John R. Gardiner-Garden, Chang-ch'ien and Central Asian Ethnography konulu çalışmada kendisinin de belirttiği gibi, Greko-Baktria Krallığı'nın yıkılışı dünya tarihinde Batılı (Yunan) ve Uzak Doğu (Çin) kaynaklarının ikisinde de kaydedilen vaka olmasından dolayı ve göçebelerin Greko-Baktria krallığını yıkmaları ile ilgili zengin ve çeşitli kaynaklara rastlanabileceği açısından incelemiştir (Gardiner-Garden 1986: 23). Dolayısıyla, Gardiner-Garden, bu güzel araştırmasında belirli konulara ağırlık verirken, Chang-ch'ien'in seyahat raporunu esas alarak bir bütünlük içinde araştırmamıştır. Araştırmacı ve raporda yer alan An-hsi ve T'iao-chih gibi maddelere hiç yer vermemiştir.

C. Hunlar Döneminde Orta Asya'nın Sınırları Hakkındaki Sorunlar

Bu gün tarih araştırmalarında kullanılan Orta Asya kavramı daha çok Richthofen'in 1877 yılında yazan China adlı eserinde belirtilen sınır alanını kabul edilmektedir. Yani doğusu

CHANG-CHİEN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

Çin'e, güneyi Hindukuş Dağı'na, batısı Hazar Denizi ile Karadeniz'in doğusu ve kuzeyi ise Moğol ile Kazak stepleridir. Ancak bazı araştırmacılar dil, din, etnik, kültür ve siyasî açıdan bölgenin sınır alanını kendi görüşüne göre değerlendirmektedir. Bundan dolayı farklı tespitler meydana gelmektedir.

Resmi Çin Sülâle yıllıklarında "Hsi-yü"⁷ yani "Batı Bölgeleri" olarak adlandırılan "Orta Asya" tabiri her ilim adamı tarafından ayrı şekilde tarif ve izah edilmiştir. Bazı bilim adamlarına göre "Orta Asya" tamamlaması, Tanrı Dağları'nın güneyindeki Doğu Türkistan'ı, yani Karanlık Dağlar, Altun Dağ ve Altay Dağları arasında kalan bölgeyi, bazılarına göre ise Tanrı Dağları'nın kuzeyindeki Cungarya Stepleri, İrtiş havzası ile Altay Dağları yani Bağımsız Türk Cumhuriyetleri'nin bulunduğu Tanrı Dağları ile Aral Gölü arasındaki Batı Türkistan'ı anlatır. Aynı zamanda Doğu Türkistan ile Batı Türkistan'ı birleştiren, hatta sınırlarını daha da genişleterek kuzeyde kutup yöresi içinde olmak üzere Sibiryayı, Moğolistan'ı, güneyde ise Tibet, Nepal ve Afganistan'ı bu bölge içinde gören kaynaklara da rastlanır.⁸ Orta Asya'nın merkez dağları ile Hazar Denizi havzası, İran Yaylası ve Buz Denizi arasındaki memleketlerin Türkistan ve Türkistan Havzası diye adlandırılmasını A. Petzhold teklif etmiştir. Bu sahaların takriben Rus ve Afganistan Türkistan'ı tabirine tekabül ettiğini kaydeden Muşketov, Çin Türkistan'ı yerine Çince Han-hai'in [yani Avrupa ilim dünyasında Richthofen'den (1877) itibaren "Kuru Deniz" olarak manalandırılan] kullanılması gerektiğini ileri sürmüştür. Muşketov'un Türkistan kelimesinin iştikak manasını ve umumi olarak herhangi bir etnografik vaziyetini dikkate almadan, sadece coğrafi vak'a ve şartlardan hareket etmiş olduğunu ileri süren bilhassa etnografik sebeplerden dolayı, "Türkistan" kelimesinin kullanılmaz olduğunu, bu gibi durumlarda "Türkistan" için "Orta Asya" tabiri kullanıldığını kaydetmiştir.⁹ Dolayısıyla bu tür çalışmanın adının ne olacağı hususunda bazı güçlüklerle karşılaşmaktadır. Akademik maiyette araştırılması gereken bu güçlükleri kısaca sunma faydalı olacaktır.

Orta Asya'da yaşayan başta Türkler olmak üzere çeşitli etnik grupların Hunlar devrindeki siyasî, ekonomik ve kültürel yapısının, onların birbiri ile Çinliler ve Hunlar ile olan ilişkilerinin mevcut olduğu bir gerçektir. Ancak Çin kaynaklarında Orta Asya bölgesi için kullanılan "Hsi-yü"nin tercümesi olan "Batı Bölgeleri" adı, Çin kaynakları ile ilgilenenler dışında az bilinen bir terim olması nedeniyle okuyucular tarafından anlaşılmıyor ve yadırganıyordu. Dolayısıyla "Hsi-yü" ya da "Batı Bölgeleri" yerine aynı coğrafi bölgeyi ifade eden "Türkistan" adını kullanmayı düşünebilir. Fakat konu Hun dönemini içermesinden ve Türkistan adı da İslâmiyet'in doğuşundan sonra ortaya çıkmasından dolayı Hsi-Yü'nün yerine "Türkistan" adını kullanmanın tarihi sakıncaları vardır. Bu sebeplerden, Çin kaynaklarında geçen "Hsi-yü" (Batı Bölgeleri), adının Orta Asya olarak alması doğruluğu bakımından dikkate alınması gerekmektedir.

D. Hunlardan Önce Orta Asya'daki Göçebe Topluluklar

Step uygarlıkları, bozkır kültürü gibi ortak adlarla anılan eski Orta Asya toplulukları gerek etnik köken, gerek kültürel yapı olarak çeşitlilik gösterirken, göçebe ve yerleşik yaşama biçimlerinden bazen birinin bazen ötekini ağır basmış oldukları, bazen de ikisinin birlikte sürmüş oldukları bilinir.¹⁰

Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde doğa ile iç içe yaşayan göçebeler ile tarıma dayalı olan yerleşik topluluklar arasında sık sık meydana gelen savaşlardan kaynaklanan mecburi göçler ve hayat tarzından kaynaklanan göçler, eski Orta Asya bölgelerinin etnik yapısında önemli ölçüde değişiklik yaratmıştır. M.Ö. IX-VII yy.'da Çin'in Chou Sülâlesi'nin (M.Ö. 1027-256) toprak geliştirme faaliyetinden dolayı doğudan batıya doğru göç olmuş ve Orta

CHANG-CHİEN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

Asya'nın etnik durumunda belli ölçüde değişiklik ortaya çıkmıştır. ¹¹ M.Ö. 606 yılında Asur Devleti'nin çökmesi ile Avrasya ve Orta Asya'da yine göçler görülmüş ve doğudan batıya doğru bir göç dalgası yaşanmıştır. ¹² Daha sonra Hunlara yenilen Yüecilerin batıya yaptığı göçleri de dünya tarihinin büyük kavimler hareketini doğurmuştur. Yüecilerin batıya kayması ile Orta Asya, Batı Türkistan, Afganistan ve Hindistan'ın kuzeyinde büyük bir kavimler hareketi başlamıştır. Böylece Büyük İskender'den sonra buralarda devlet kurmuş olan Grek kolonilerinde yerlerinden sökülüp atılmışlardır. Tanrı Dağları'nın batı kesimlerinde oturan Sakalar, Yüecilerin öncesinden güneye doğru kaçmışlar ve Afganistan ve Hindistan'ın kuzeyinde bazı yeni devletler kurmuşlardır. Vusunların Yüecilere yaptığı baskın ile bu kavimler göçü daha da dalgalanıp Orta Asya'nın etnik yapısını büyük çapta değişikliğe uğratmıştır. ¹³ Milattan önce Orta Asya'da sık sık yaşanan bu tür göçler ile göç eden kavimlerin adları ve Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan yerleşik ve göçebe kabilelerin eski tarihi, eksik ve yanlış olsa bile Yunan ve Latin metinlerinde, arkeoloji kalıntılarında, İran, Hint ve Çin kaynaklarında yer almıştır; Bu kaynaklar İlk Çağ tarihçi ve coğrafyacılarının eserleri olup, Herodotos (Tarihi) Strabon (Tarihî Hatırlar; Coğrafya); Ptolemaios (Coğrafya), Diodor, Arria ve Kursiy Ruf ¹⁴ gibi eski Yunan tarihçi ve coğrafyacıları ise eserlerinde Orta Asya'yı ve burada yaşayan kavimlerin niteliklerini kısmen de olsa belirtmişlerdir.

"Tarihin Babası" diye bilinen Herodotos 9 kitaptan oluşan Tarih adlı eserinde Küçük Asya, İran, Asurya, Mısır ve diğer komşu ulusların tarihleri ile ilgili bilgilerle İskitlerin tarihine yer vermiştir. 40 ciltlik Tarih Kitaplığı'nın yazarı Diodoros, 17 ciltlik Coğrafya'nın yazarı Strabon, Afrika, İran, Hindistan, Arabistan, Mezopotamya, Batı Avrupa ve Karadeniz kıyılarından söz ederek dönemle ilgili değerli bilgilerinin çağımıza ulaşmasını sağlamışlardır. ¹⁵ Ancak Bizans, İran, Hint ve Çin kaynaklarındaki yer, kavim ve etnik isimlerdeki farklılıklar, söz konusu bölgenin etnik, ekonomik ve kültürel yapısının incelenmesinde büyük zorluklara yol açmaktadır.

Diakov ile Kovalev, Yunanca yazan tarihçiler arasında, Mısırlı rahip Menethon'un (M.Ö. III yy.) çağdaş olan Babilli rahip Berose gibi İlk Çağ yazarları, Doğu'nun eski tarihine ilişkin önemsiz verileri kapsadığını; Bunların Hindistan'dan daha da az söz ettiklerini, Çin'e gelince İlk Çağ tarihçilerinin bu ülke hakkında hemen hemen hiç bilgilerinin olmadığını, bu nedenle bilginlerin Doğu'nun tarihi ile ilgili belgelerden yoksun bulduklarını, derinlemesine incelemelere giremediklerini, dolayısıyla İlk Çağ tarihçileri Yüeci, Vusun, Saka gibi batıya göç eden grupların Doğu'daki hayatlarından habersiz olduklarını belirtmişlerdir. ¹⁶

Herodotos, İskitlerin doğusunda Argippaeans (Kel insanlar), İssedonian ve Arimaspeans (Tepe gözlüler) gibi üç topluluk bulunmakta olduğunu ¹⁷ ve bunlardan İssedonianların Massagetlerin oturduğu bölgenin karışsında yaşamış olduklarını kaydetmiştir. ¹⁸ Fakat bu kavimlerin hangi etniğe mensup oldukları ve hangi bölgede yaşadıkları konusunda somut ve aydınlatıcı bilgiler olmadığı için, bir çok araştırmacı farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Hatta, Çin kaynaklarında daha da geç dönemlerde tarih sahnesine çıkmış olan Yüeci ve Vusunların bunlardan olduğunu ileri sürülmüştür. Chang chih-hsiao, Japon bilim adamı Shiratori'nin araştırmasına dayanarak: "Argippaeans'un, Altay Dağı'nın güneyi ile Tanrı Dağları'nın kuzeyinde yaşamış olan Türk soyundan olduğunu, İssedonians'un ise, Arigppaeans'un doğusunda, Çin'in batısında yaşamış olan Ch'iangların (Çin'in güneybatı kısmında bulunan göçebe halklardır ve Tibetlerle bir ilişkisi vardır) soyundan olduğunu, Arimaspeans'un ise, Moğolistan'ın Çağay Dağı'nın kuzeyinden, Çin'in He-hsi koridoruna kadar uzanan bölgede yaşamış olan Hunların soyundan olduğunu ileri sürmüştür. ¹⁹ Shan-hai-ching'in VIII. ve XII. bölümlerinde, Çin'in kuzey bölgelerinde bulunan Tepe gözlülerin

CHANG-CH'EN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

memleketi ile ilgili bilgiler yer alırken Tepe gözlülerin gözünün yüzünün tam ortasında olduğu belirtilir. Sözü edilen Tepe gözlülerin Herodotos'un Tarih'inde bahsedilen "Arimaspeans" olduğu ileri sürülmüştür.²⁰

Hambly'nin araştırmasına göre, Issedonians tarihte sık sık Altay bölgelerinde görünmektedirler; Bunlar belki Çin kaynaklarındaki Vusunlar olabilirler. Massagetler, daha sonra Sırderya'nın kuzey bozkırlarını işgal ederlerken, Farıların Curus (M.Ö. 559-530) hakimiyeti döneminde, tekrar Sırderya'nın kuzeyinde bulunmuşlardır.²¹

Şerafeddin Erel, İskitlerin (Massaget) eski tarihlerde Dağıstan'dan Küçük Asya'ya geçerken Dağıstan'da esaslı izler bıraktıklarını, bugün burada yaşayan Çeçenlere verilen "Misign" adında Massaget'ten başka bir şey olmadığını söylemektedir. (Mansur 1993: 30). Şamil Mansur, Osetlerin Çeçenleri "Çan Çan", Kumuklarında "Miçigin" diye adlandırdıklarını kaydeder.²²

Eski Orta Asya ve eski Orta Asya kavimleri hakkında bilgiler ihtiva eden eski Yunan bilginlerinin eserlerini, Çin kaynakları ve bu kaynaklar üzerinde yapılan araştırmalar ile kıyaslama yaparak fikir yürüten Rus Sinologu Biçurin, Batı Avrupa bilginlerinin çok eskiden beri Orta Asya kavimlerinin menşelerini araştırmaya başlamış olmalarına rağmen, onların bu konuya ait bilgilerinin Çin belgelerine uymadığına dikkat çekmiştir. Ayrıca Biçurin, onların inceleme usullerine esaslı surette dikkat edildiği takdirde, kendilerinden uzak ve az bilinen bir meseleyi incelerken iki yol tuttuklarına işaret etmiştir. Daha sonra bu araştırmacıların, önce Yunan tarihçileri ile coğrafyacılarını rehber olarak aldıklarını, sonra Çin'le tanıştıkları zamandan itibaren, Çin kaynaklarını işlemeğe başladıklarını, bu ikili yolun tabii olarak Batı Avrupa bilginlerinin rivayetlerine uymayan bir ayrılık doğuracağını belirtmektedir.²³ Biçurin, eski Yunan yazarlarının tasvirlerinin hepsini kendilerinin göremeyeceklerini, görebildikleri bazı verilerin ise abartılı olduğunu, ihtimal ki bu bilgilerin çoğunu tüccarlardan aldıklarını, tüccarların ise yeni gördükleri memleket ve milletlere keyfi olarak isimler taktıklarını veya doğru olsa bile, bu isimleri bozuk bir şekilde telaffuz ettiklerini, çok kere hakikate uymayan yanlış malumat verdiklerini ve halk arasında söylenen masalları hakikat olarak aldıklarını ileri süren Biçurin şöyle devam eder: "Diyelim ki, Yunanlıların Orta Asya kavimleri hakkındaki bilgileri gayet doğru idi. Fakat, sonraki savaşlar, milletlerin birbiriyle karışması, vakit ve diğer sebeplerden dolayı bu eski devletlerin bünyesini parçalayarak, ve bu kabilelerin birliğini ve dillerini, adet ve kanunlarını birbirinden ayırarak o zamanki bilgilerin asıl muhtevasını değiştirebilirlerdi. Böylece sonradan gelen asırlar için evvelce aydın olanları da karanlıklaştırdı."²⁴

Eski Yunan yazarları ile Çin tarihçilerini telif etmeye gayret sarf eden Batı Avrupalı bilginlerin, sözlerin ahengine, hakikate uyarlığa ve ihtimallere dayanarak bir takım tasavvurların yardımına başvurduklarını ve bu suretle ele aldıkları konuları aydınlatacakları yerde, daha da kararttıklarını kaydeden Biçurin, Çin kaynakları ile de onların aynı şekilde hareket ettiklerini, Orta Asya'daki eski milletler hakkındaki fikirleri yanlış şekilde kabul eden bilginlerin, Çin tarihinde, her şey hattı zatında aydın ve tabii iken bir çok karanlıkları ve tuhaflıkları bulduklarını, Çinlilerin kendi cehaletleri yüzünden Orta Asya tarihini karıştırmış oldukları sonucuna varıldığını vurgulamıştır.²⁵

Chang-ch'ien'in seyahat raporunu inceleyen Alman asıllı Amerika tarihçisi F. Hirth çalışmasında, raporda göçebe olduğu açıkça kaydedilen K'ang-chü'yü yerleşik oldukları bilinen Soğdiana memleketi olarak ifade etmiştir.²⁶ Hambly, Strabo'nun işaret etmiş olduğu Issedoniansların Vusunlar olabileceğini ileri sürmektedir.²⁷ Çin, Kazakistan ve Kırgızistanlı bazı araştırmacılar ise Vusunları Kazak ve Kırgızların ataları olduklarını ileri sürmüşlerdir.

CHANG-CH'İEN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

E. Chang-Ch'ien'in Seyahat Raporuna Göre Orta Asya'daki Etnik Gruplar

Bu çalışmada Shih-chi'nin Ta Yüan Monografisi'nde yer alan Chang Ch'ien'in seyahat raporunu esas almakla birlikte raporda adı geçen Büyük Yüeci, Vusun ve K'ang-chü gibi göçebe nitelikteki halkları, Ta Yüan, Yan-tsai, An-hsi, T'iao-chih ve Ta Hsia gibi yerleşik halkları dipnotta ayrıntılı incelenmektedir.

Han Sülâlesi elçisi Chang Ch'ien, Ta Yüan, Ta Yüeci, Ta-hsia ve K'ang-chü gibi memleketlere bizzat gitmiştir. Bununla birlikte bu memleketlerin yakınında ve komşu olan beş ya da altı büyük memleketin coğrafi durumu ve zengin kaynakları ile ilgili bilgileri hakkında güvenilir kişilerden öğrenip hazırladığı raporunu imparatoruna anlatırken şöyle der:

"Ta Yüan memleketi²⁸ Hsiung-nu-ların²⁹ güneybatısındadır. [Bu memleket], Han Sülâlesi'nin tam batısındadır. Han Sülâlesi'nden uzaklığı on bin li'dir.³⁰ Onların yaşayışı ve geleneği³¹ yerleşiktir.³² Ziraatle uğraşırlar. Tarlalarında buğday, pirinç yetiştirirler. Üzümden yapılmış şarapları vardır"³³. İyi atları³⁴ çoktur. Atları kan terler.³⁵ Bunlar İlâhi Atlardan³⁶ doğan tayın soyundan türemiştir. Ta Yüanlilerin çift surdan yapılmış şehirleri ve evleri vardır.³⁷ Yetmişden fazla küçüklü büyüklü kentler onlara bağlıdır. Bir kaç on bin nüfusu vardır.³⁸ Onların ordusu okçular, mızraklılar ve atlı savaşçılardan oluşmaktadır. Onun (Ta Yüan memleketinin) kuzeyinde K'ang-chü, batısında Ta Yüeciler,³⁹ güney batısında Ta-hsia (Baktria),⁴⁰ kuzeydoğusunda Vusunlar, doğusunda ise Yu-mi⁴¹ ve Yu-t'ien⁴² (Hotan) gibi memleketler bulunmaktadır. Yu-t'ien'in batısındaki bütün ırmaklar genellikle batıya doğru akarlar ve Hsi-hai'ye⁴³ (Batı Denizi veya Gölü) dökülürler. Onun (Yu-t'ien'in) doğusundaki ırmaklar ise doğuya doğru akar ve Yen-tse'ye⁴⁴ (Tuz Gölü) dökülür. Yen-tse'nin suyu yer altından güneye doğru akarak, Sarı Irmak'ın kaynağı olarak ortaya çıkar.⁴⁵ [Yen-tse] ırmağında yeşim taşları pek çoktur. Sarı Irmak bundan sonra Chung-kuo'da (Çin) akmaya başlar. Lou-lan⁴⁶ ve Ku-shih⁴⁷ memleketlerinde kent ve şehirler bulunmaktadır. [Bu memleketler] Yen-tse Gölü'nün etrafındadır. Yen-tse, [Han Sülâlesi başkenti olan] Ch'ang-an'a yaklaşık beş bin li uzaklıktadır. Hunların Sağ Bölgesi⁴⁸ Yen-tse gölünün doğusundadır ve [Sağ Bölge] Lung-his⁴⁹ vilayetinde bulunan Çin Set'e⁵⁰ kadar uzanır. [Sağ Bölge'nin] güneyi Ch'ianglarla⁵¹ hemhuduttur. [Bu bölge, Han Sülâlesi'nin batıya giden] yolunu kesmiş durumdadır" (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161).

Vusun⁵² Memleketi: Ta Yüan memleketinin iki bin li kadar kuzeydoğusundadır.⁵³ Sürülerinin hareketini takip eden göçer bir memlekettir.⁵⁴ Örf ve âdetleri Hunlar ile aynıdır.⁵⁵ [Bu memleketin] yüz binlerce askeri⁵⁶ vardır. Askerleri cesur ve savaştan korkmazlar. Vusunlar, eskiden Hsiung-nulara tabi iseler de,⁵⁷ güçlendikten sonra bağılılığı kaldırarak [bağımsız olmuşlardır]. [Bundan sonra Vusunlar Hunların düzenlediği] merasimlere (Kurultay, Toy) hiç gitmez oldular⁵⁸ (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161).

K'ang-chü Memleketi:⁵⁹ Ta Yüan memleketinin 2000 li (1000 km) kuzeybatısındadır.⁶⁰ Göçebe memlekettir. Hayat tarzı Yüeciler ile aynıdır.⁶¹ Askerleri seksen ile doksan bin arasındadır.⁶² Ta Yüan memleketi ile komşudur.⁶³ [K'ang-chü memleketi] küçük ve zayıf olduğundan dolayı, güneyi Yüecilerin,⁶⁴ doğusu Hsiung-nuların hakimiyetine bağlı olarak hizmet yapmaktadırlar⁶⁵ (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161).

Yen-ts'ai Memleketi:⁶⁶ K'ang-chü memleketinin 2000 li kuzeybatısındadır.⁶⁷ Göçebe bir toplumdur. Geleneklerinin büyük bir kısmı K'ang-chü memleketiyle aynıdır.⁶⁸ Yüz binden fazla askeri vardır (veya yay tutabilen askeri yüz binden fazladır). [Yen-tsai memleketi]⁶⁹ Ta-tze'nin (Büyük Göl)⁷⁰ kıyısındadır. Dik yamaçlı kıyısı yoktur. Burası Pei-hai (Kuzey

CHANG-CH'EN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

Denizi) dedikleri yer olmalıdır.⁷¹ (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161).

Ta Yüeci Memleketi.⁷² Ta Yüan memleketinin iki veya üç bin li (1000 veya 1500) batısındadır.⁷³ Kuei-shui ırmağının⁷⁴ kuzeyinde otururlar. Onların güneyinde Ta-hsia (Baktria), batısında An-hsi (Partlar), kuzeyinde ise K'ang-chü memleketleri bulunmaktadır. Göçer-konar bir memlekettir. Hayvanlarını takip ederek göçer bir hayat sürdürürler. Gelenekleri Hunlar ile aynıdır.⁷⁵ Yüz veya iki yüzbin askeri vardır.⁷⁶ [Bu memleket] eskiden çok kuvvetli idi.⁷⁷ Bundan dolayı Hunları küçümsemişlerdi.⁷⁸ [Hun hükümdarı] Mete (Mao-tun)⁷⁹ tahta geçince⁸⁰ onlara (Ta Yüecilere) hücum ederek mağlup etmiştir. [Mo-tu'nun oğlu] Lao-shang (Ki-ok) Ch'an-yü⁸¹ döneminde, Hunlar Yüeci hükümdarını öldürmüştü ve onun kafatasından içki kadehi yapmışlardır.⁸² Başlangıçta, Yüeciler, Tun-huang Ch'i-lian [Dağı'nın] arasında yaşıyorlardı.⁸³ Ancak Hunların saldırısına uğradıktan sonra mağlubiyet olmuşlar ve kaçarak uzaklara gitmişlerdir. [Kaçarken] Ta Yüan memleketinden geçtiler ve batıda Ta-hsia memleketini (Baktria) mağlup edip onları kendilerine tâbi ettiler. Hükümdarı, karargâhını Kuei-shui'nin kuzeyinde kurdu. [Eskiden Hunlara yenilip uzaklara kaçarken], onlardan küçük bir grup kaçamayıp, orada kalmışlar ve Nan-shan Dağı'ndaki Ch'ianglara⁸⁴ sığınmışlardı. Bu nedenle [bu grup] Yüeciler, Küçük Yüeciler⁸⁵ adı ile adlandırılmışlardır (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161-3162).

An-hsi (Part Krallığı) Memleketi.⁸⁶ Ta Yüeci memleketinin bir kaç bin li (takriben 500 km) batısındadır.⁸⁷ Onların geleneği yerleşik olup, tarımla uğraşırlar. Pirinç ve buğday ekerler, üzümünden şarap yaparlar. Şehir ve yerleşim bölgelerinin⁸⁸ yapısı Ta Yüan memleketine benzer. Bu memlekete bağlı büyüklü küçüklü yüzlerce şehir vardır. [An-hsi] memleketi birkaç bin li genişliğinde olup, en büyük ülkedir.⁸⁹ Bu memleket Kuei-shui nehrin kenarındadır.⁹⁰ Bu memlekette pazarlar vardır.⁹¹ Halkları ile tüccarları araba ve kayıklarla komşu memleketlere ve hatta birkaç bin li uzaklıktaki memleketlere gidip [ticaret yaparlar]. Gümüşten para yaparlar. Paralarının üzerindeki [resim] aynen hükümdarlarının yüzüne benzer. Hükümdarları ölünce, hemen yeni para yaparlar ve tahta geçen hükümdarının resmini basarlar.⁹² Sertleştirilmiş deri üzerine yazıları yatay ve paralel olarak yazarlar.⁹³ Bunu kitap olarak kullanırlar. Onların batısında T'iao-chih, kuzeyinde Yen-ts'ai-ve Li-hsüan⁹⁴ gibi memleketler bulunmaktadır (Ssu-ma ch'ien 1975: 3162).

T'iao-chih Memleketi:⁹⁵ An-hsi memleketinin birkaç bin Li batısındadır. Bu memleket Hsi-hai'nin (Batı Denizi)⁹⁶ kıyısında olup sıcak ve rutubetlidir. Genelde tarla işleriyle uğraşırlar,⁹⁷ pirinç ekerler. [Bu memlekette] bir cins büyük kuş vardır. Yumurtası kap büyüklüğündedir.⁹⁸ Nüfusu kalabalık olup çeşitli küçük beyleri- vardır. Onlar An-hsi memleketi tarafından vassal ülkesi hâline getirilerek yönetilmekte ve [An-hsi'nin] tabî olan yabancı memleketi olarak görülmektedir.⁹⁹ [T'iao-chih] memleketinde iyi hokkabazlar vardır. An-hsi memleketindeki ihtiyarların söylediklerine göre: "T'iao-chih memleketinde Jo-shui ırmağı ile His wang-mu vardır. Fakat onları görenler olmamıştır"¹⁰⁰ (Ssu-ma ch'ien 1975: 3163-3164).

Ta-hsia Memleketi:¹⁰¹ Ta Yüan memleketinin iki bin li'den fazla güneybatısındadır. Bu memleket Kuei-shui'nin güneyindedir. Halkı yerleşiktir. Şehir ve evleri vardır. Gelenekleri Ta Yüan memleketi ile aynıdır. [Ta-hsia memleketinin] büyük hükümdarı yoktur; ancak, genelde her şehrin veya her bölgede küçük bir yöneticiyi tayin ederlerdir. Onların askerleri zayıftır, savaşmaktan korkarlar. Fakat ticareti iyi yaparlar. [Bunun için] Ta Yüeciler batıya doğru göç edince Ta-hsia memleketini mağlup ederek bu memleketi kendilerine tabi kılmışlardır. Ta-hsia memleketinde nüfus kalabalıktır. Bir milyondan fazla nüfusu vardır.¹⁰² Başkentlerinin adı Lan-shih Şehri'dir.¹⁰³ [Bu şehirde] çeşitli ticaret mallarının alınıp satıldığı pazarlar vardır. Ta-hsia memleketinin güneydoğusunda da Shen-tu vardır"¹⁰⁴ (Ssu-ma

CHANG-CH'EN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

ch'ien 1975: 3164).

Sonuç

Han Sülalesi (M.Ö.206-M.S. 9) kuzey ve kuzeybatı sınırından gelen Hun tehdidini ortadan kaldırmak için yani "Hunların sağ kolunu kesmek" için Orta Asya'da bulunan devlet ve topluluklarla işbirliğine davet etmek üzere elçi Chang-ch'ien'i bölgeye göndermiştir ve bununla birlikte meydana gelen elçi raporu M.Ö. 139 yıllarındaki Orta Asya hakkında ilk resmi ergument yazılmıştır. Han Sülalesi'nin stratejik planı bununla kalmıyor ve Hunlara karşı koyabilmek için Ta-Yüan memleketinde bulunan Tanrı Atı'nı da ele geçirmek için iki kez bu memlekete uzun sefer düzenlemiştir. Chang- ch'ien'in ikinci Orta Asya seferi (M.Ö. 115) de aynı amaçla gitmesine rağmen ilk gittiği gibi pek başarılı olamamıştır. Ancak Çin'in Orta Asya ile olan siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri ise gelişmeye başlamıştır. Böylece Hunlar dönemindeki Orta Asya'nın durumu elçinin seyahatnamesinde aydınlatılmıştır. Aynı zamanda Çin'in Orta Asya'ya yayılmasını da sağlamıştır.

Dr. Nuraniye Hidayet EKREM

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Uzakdoğu Masası Başkanı / Türkiye

Alıntı Kaynağı: Türkler Ansiklopedisi, Cilt: 1 Sayfa: 763-775

Dipnotlar :

1. Gardiner-Garden 1986: 23.
2. Shih-chi (Tarihi Hatıralar): Yazarı Ssu-ma ch'ien'dir (M. Ö. 145-M. Ö. 86?). Onun diğer adı Tzu-ch'iang'dır. Ssu-ma ch'ien, Çin tarihindeki ilk meşhur tarihçidir. M. Ö. 104-M. Ö. 91 yıllarında yazılmış olan bu eser, 130 bölümden oluşmaktadır. 110. bölümünde "Hunlar Monografisi", 123. bölümünde "Fergana Monografisi" yer almaktadır. Ayrıca 109 ve 111. bölümlerinde Hunlarla savaşan Han Sülâlesi generallerinin biyografilerinde de Hunlarla ilgili pek çok belge bulunmaktadır. Tarihi Hatıralar kendinden önce yazılmış olan 30'dan fazla klasik kitaptan yararlanılarak yazılmıştır. Han Sülâlesi döneminde T'ai-shih-kung-shu ve T'ai-shih-chi adıyla bilinen eser, Wei ile Chin Sülâleleri zamanında kısaltılmış Shih-chi (Tarihi Hatıralar) denilmiştir. Han-shu (Han Sülâlesi Tarihi) da yer alan bilgilere dayanılarak Tarihi Hatıralar'ın on bölümün kaybolduğu ve kaybolan bu on bölümün Ch'u Shou-sun adlı bilgin tarafından tamamlandığı belirtilmiştir (Ssu-ma ch'ien 1975: 1-6). Bizim bu çalışmamızda Shih-chi adlı eserin Chung hua Shu chü 1975 Pekin edisyonu kullanılmıştır, s. 3157-3181.
3. Ta Yüan, bugünkü Fergana Ovası'ndadır. Ta Yüan memleketinin Ta-wan şeklinde yanlış bir okunuşu da vardır. Han Sülâlesi döneminde (M. Ö. 206-M. S. 9), Chang-ch'ien'in seyahatıyla tanıtılmıştır. Yerleşik Aryan ırkından olan Fergana memleketi, Eski İran dilini kullanmaktaydı. Zengin ve ticaret ile uğraşan bu memleket, M. Ö. 104 ve M. Ö. 101 yıllarında iki defa Han Sülâlesi'nin saldırısına uğramıştır. M. S. 46 yıllarında, bir dönem Doğu Türkistan'da kurulan Sha-ch'e (Yarkent) Devleti'ne bağlanmıştır. Tarihte, Çin ile at ticaretinin yoğun bir şekilde yapılan bu memleket, IV. ve V. yüzyıllarda da Avar veya Eftalitlerin, VI. yüzyılda Göktürk ve Türgişlerin, 648 yıllarında T'ang Sülâlesi'nin, daha sonra Arapların hakimiyetine girmişler ve tarih sahnesinden kaybolmuşlardır (Ch'ien 1987: 37).
4. Han-shu (Han Sülâlesi Tarihi): Yazarı Pan Ku (M. S. 32-92)'dur. Onun diğer adı Ming- ch'ien'dir. "24 Tarih" diye bilinen Çin yıllıklarının ikincisidir. Aynı zamanda belli bir devri konu alan ilk eserdir. Han Sülâlesi'nin kurulduğu (M. Ö. 206) tarihten Sonraki Han Sülâlesi imparatoru Wang- mang'ın ilk yılına (M. S. 23) kadar 230 yıllıktarih devri konu almıştır. Yüz bölümden oluşan bu eserin 94. bölümünde "Hunlar Monografisi" 96. bölümünde "Batı Bölgeleri Monografisi" yer alırken, eski Türkler ve Orta Asya'nın eski tarihi ile ilgili değerli belgeler yer almaktadır.
5. Hou Han-shu (Sonraki Han Sülâlesi Tarihi): Yazarı Fan-ye'dir (396-445). 25-220 yıllarını kapsayan bu eser, toplam yirmi bölümden oluşmaktadır. 87. bölümünde "Batı Ch'iang Monografisi", 88. bölümünde "Batı Bölgeleri Monografisi", 89. bölümünde "Güney Hunlar Monografisi" yer almaktadır. Eski Türkler, Orta Asya'nın eski tarihi ve Türklerle komşu kavimler ile ilgili değerli belgeler yer almaktadır.

CHANG-CH'EN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

6. Tzu-chih-t'ung-chien (Eski Sülâlelerin Umumi Tarihi): Yazarı Ssu-ma Kuang'dır (1019-1086). M. Ö. 403 yılından 959 yılına kadar dönemi konu alan bu kitap Çin'in en büyük kronolojik eseridir. Türklerle ilgili bilgiler bu eserin koronolojisinde yer almaktadır.
7. Hsi-yü'nün Çin kaynaklarındaki tarihi içeriği, farklı zaman diliminde bölgenin sınır alanının genişliği ve siyasî, ekonomik ve kültürel maiyeti hakkında bakınız Nuraniye Ekrem, Çin Elçisi Chang- Ch'ien'in Seyahatnamesine Göre Orta Asya'daki Etnik Gruplar (Yayınlanmamış Doktora Tez, Hacettepe Üniversitesi, 1999), 1999: 12-15.
8. G. Hambly 1969: 1-12; H. Toru 1981: 1-10.
9. Barthold, 1988: 141.
10. Avdiyev Tercüme: 1.
11. Rice 1957: 43.
12. Fang-hao 1855: 51-52.
13. Ögel 1988: 461.
14. Avdiyev Tercüme: 1.
15. V. Diakov-S. Kovalev, 1987: 305.
16. Diakov ile Kovalev, 1987: 84.
17. Herodotos, 1969: I, 201, IV. 13, 25, 26, 27.
18. Heredotos, 1969: I, 201.
19. Chang chih-hsiao, 1994: 16.
20. Chang-chih-hsiao, 1994: 4.
21. Hambly, 1969: 20.
22. Mansur, 1993: 41; 137.
23. Biçurin, 1851: 6-8.
24. Biçurin, 1851: 6.
25. Biçurin, 1851: 8.
26. Hirth, 1917: 96.
27. Hambly, 1969: 20.
28. Ta-Yüan, Büyük Yuan demektir. Yuan ve Wan olarak iki çeşit okunuşu vardır (K'ang-hsi 284) . Yüan karakteri, Ssu-ma ch'ien'e göre, burada Yüan diye okunmalıdır (1975: 3157). B. Karlgren'e göre Ta Yuan karakteri d'âd/d'âi veya t'âd/t'âi-iwan/i'wien diye okunmalıdır (Hulsewe 1979: 131, not 3251). F. Hirth (1917: 48-149) bazı araştırmacıların fikrine dayanarak, Ta-Yüan'in Yavanas olduğunu ve Asialıların Yunanlılara Yavan dediklerini ileri sürerken, Ta Yüan'in genelde Fergana veya Fergana vadisi olduğunu tespit etmiştir (Hirth 1917: 95). Fakat, burasının Hokand (Wylie 1881: 44) ve Soğd memleketi (Pulleyblank 1966: 25) olduğu farklı görüşler de bulunmaktadır.
29. Hsiung-nu genelde Batı kaynaklarında Hunlar olarak bilinmektedir. Ancak, bu asrın başında Çin kaynaklarındaki Hsiung-nu Batı kaynaklarındaki Hunlar ile aynı olup olmadığı konusunda epey tartışmalar olmuştur (Maenchen-Helfen 1944-1945: 222-243; 1955: 101-106; 1961: 249-261).
30. Li Çin'e özgü olan ölçü birimidir. Tarih boyunca her sülâlede farklı kullanılmıştır. Mançu İmparatorluğu döneminde (1644-1911) 360 adım bir li idi (K'ang-hsi 1984: 1291). Tz'u-hai Sözlüğü'nde (1994: 2929), bir li 0. 576 kilometre olarak belirtilirken Tz'u-yüan Sözlüğü'nde (1995: 1171) ise 1929 yılında bir li'nin 500 metre olarak belirlenmiş olduğu kaydedilmiştir. Han Sülâlesi Tarihi'ne göre, Ta-Yüan memleketinin başkenti olan Kui-shan şehri, Han Sülâlesi başkenti Ch'ang-an şehrine 10250 li'dir (Pan-ku 1962: 3894). Chang-ch'ien bu mesafeyi 10000 li olarak vermiştir.
31. Su ve Hsü'den ibaret iki çeşit okunuşu olan bu karakterin âdet, gelenek, örf ve âdet, yaşayış, bazen töre anlamına geldiği kaydedilmektedir (K'ang-hsi 1984: 105).
32. Yerleşik hayat anlamına gelen Tu-chu kelimesi, nesillerce aynı toprakta yaşamak, kentte ve evde oturmak şeklinde açıklanmaktadır (Tz'u-yüan, 1995: 316).

CHANG-CH'EN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

33. P'u-t'ao: üzüm demektir. F. Hirth'in araştırmasına göre, Çince'deki P'u-t'ao kelimesi Grekçe Botrus kelimesinden gelmektedir. P'u-tao kelimesi ilk defa bu metinde görünmektedir (Hirth 1917: 146). P'u-t'ao'nun bugünkü yazılışdır. P'u-t'ao chiu ise "üzüm içkisi" yani şarap demektir.
34. Shih-ch'i'yi izah eden T'ang Sülâlesi tarihçisi Ssu-ma Chen şöyle açıklamaktadır: "Yabancılar, dünyada çok olan üç şeyden söz ederler. Chung-kuo (Çin)'da insan çok, Ta-ch'in (Roma) 'da kıymetli eşyalar çok, Yüeh-chihlerde ise at çoktur" (Shih-chi 1975: 3160, not 1). Hsü-sung... (1781-1848) T'ong-k'ao adlı kitapta yer alan izaha dayanarak şu bilgileri vermektedir: 'Ta Yüan atının sırtında bir kaç Ts'un (bir ts'un = 0. 033 metre) uzunlukta et boynuzu vardır. Bazı atlar insanın dilini anlarlar, davulun melodisine göre dans edebilirler. " Ayrıca, siyah ve kızıl karışık renkli atların ve siyah renkli atların kulakları hep kızıldır. Sarı ve kızıl atların kulakları hep siyahtır. Genelde atın rengi, kulak rengi ile farklıdır. Diğer renkleri normal atlardan farklı değildir" (Yang Chia-luo 1975: 394: not 13). Hsü-sung, diğer eski kaynaklarına dayanarak şu bilgileri vermektedir: "Güneybatı yönündeki Ta Yüan memleketinde Yüan-ch'iu tepesi bulunmaktadır. Bu tepede iki Chang (bir chang = 3.33 metre) büyüklüğünde iyi atlar bulunur. Atın yelesi dizine kadar, kuyruğu ise yere kadar uzanır. Ayağı bir Sheng (= bir kap) büyüklüğündedir; ayaklarının boğumları eğilebilir. Günde bin li kat edebilir. Öğleyn kan terler" (Yang Chia-luo 1975: 394, not 14).
35. Han Sülâlesi Tarihi'nde İmparator Wu-ti'nin (M. Ö. 140-87), "T'ian-Ma Şarkısı"nın (Gök/İlahî Atlar Şarkısı) sözünü M. Ö. 112 yılında yazdığı kaydedilirken (Pan-ku 1962: 184), yine aynı kitapta M. Ö. 120 yılında yazdığı kaydedilmektedir. Tian-ma şarkısı şöyle yazılmıştır: "T'ai-yi ilâhî (yıldızı) yer yüzünü beslemektedir, Gök/İlahî Atları dünyaya gelmektedir; Atların teri yapışkandır, Kırmızı köpükler akıtır" (Pan-ku, 1962: 1060). Sonraki Han Sülâlesi (25-220) imparatoru Kuang-wu-ti (25-57)'nin oğlu Liu-ts'ang, 57 yılında bir Ta-Yüan atını hediye olarak almıştır. Atın ön ayağının üst kısmındaki bölgelerde küçük deliklerden kan aktığını görüp: "Her zaman Wu-ti'nin yazdığı 'Gök/İlahî Atlar'ın kırmızı terleri yapışkandır" mısrasını duyuyordum. Bugün kendi gözümle gördüm ve doğru imiş" diye hayran kalmıştı (Fan-ye 1965: 1439). Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan ve Sonraki Han Sülâlesi'nin (25-220) Orta Çağ'ında yaşamış olan Ying-shao'nun açıklamasına göre, Ta Yüan atı kan terlerdi, kanı nemli ve yapışkandı (Pan-ku 1962: 1060, not 2). Tu-yo (735-812)'nin yazdığı T'ung-tian (Genel Tarih) adlı eserinde yer alan T'u-hou-luo (Tohar, Tohara) Monografisi'ne göre, "Tohar memleketinin (başkentinin) kuzeyinde P'o-li Shan dağı bulunmaktadır. Dağın güneyindeki kayada bulunan mağarada İlahî Atlar vardır. Toharlılar her zaman bunun yakınlarında atlarını otlatırlardı [Bu atlar ilâhî Atlar ile çiftleşince] doğmuş olan tay çok kıymetli olur ve hepsi kan terleyen atlardır. Tohar memleketinin kuzey hududu Han Sülâlesi dönemindeki Ta-Yüan memleketidir (Tu-yo 1935: 1044a). Wang-Hsien-ch'ien (1842-1917) 'in yazdığı Han-shu Pu-chu (Han Sülâlesi Tarihi Hakkında ilave ve izahlar) adlı eserin açıklamasında ise şöyle yazılmaktadır: "İli Atı'nın (İli vadisinde bulunan meşhur at) güçlü olanların ön ayağının üst kısmında ve sırtında zaman zaman küçük yaralar olur ve oradan kan akar" (Yang Chia-luo 1975: 394, not 14).
36. T'ian-ma Gök Atları" veya İlahî Atları"dır. P'ei-yen, Han-Shu Yin-Yi (Han Sülâlesi Tarihi Hakkında izahlar) adlı esere dayanarak şu bilgileri vermektedir: "Ta-Yüan memleketinde yüksek bir dağ vardır. Dağ'ın tepesinde bir çeşit at vardır, fakat bu atlara ulaşması zordur. Ancak beş renkli (rengarenk) dışı atı dağın eteğine bırakıp dağ tepesindeki atla çiftleştirerek kan terleyen tay elde edilebilir. Bu nedenle bu çeşit ata "Gök/Tanrı Atı" veya "İlahî Atları" adı verilmiştir" (Ssu-ma ch'ien 1975: 3160, not 2). Shih-chi'de yer alan bilgilere göre, "Daha önce Han Sülâlesi İmparatoru Wu-ti, Yi- ch'in kitabı okurken, "İlahî Atlar" kuzeybatıdan gelmektedir" ibaresini okumuştur. Vusunların iyi atını ele geçirdiğinde, [Ta-Yüan atının] daha kuvvetli olduğunu görmüş ve Vusun atının adını "Hsi-chi (Batının ucu) Atı", Ta-Yüan atının adını ise T'ian-ma ("İlahî Atları") diye değiştirmiştir (Ssu-ma ch'ien 1975: 3170). Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, "T'ai-ch'ü saltanat devrinin dördüncü yılının (M. Ö. 101) bahar ayında, Er-shih generali Li Kuang-li, Ta-Yüan memleketi hükümdarını öldürerek kan terleyen atı getirmişti. Bundan dolayı imparator Wu-ti, Hsi-chi T'ian-ma Şarkısı'nı yazmıştır (Pan-ku 1962: 202).
37. Ch'eng, şehir veya kent demektir. Eski manası "Halkları içeren topraktan yapılan sur"dur (Hsü-shen 1985: 288/a). Kuo ise şehrin dış surudur. Yani iç sura Ch'eng, dış surada Kuo denilir (K'ang-hsi 1984: 229, 1273). Wu ev, Shih ise oda demektir (K'ang-hsi 1984: 301, 295). Bu bilgilerden Ta-Yüan halkının şehir ve ev yapısını öğrenmek mümkündür.
38. Han Sülâlesi Tarihi'ne göre, Ta-Yüan memleketinin "aile sayısı altmış bindir. Nüfusu üç yüz bin, ordusu ise altmış bin'dir" (Pan-ku 1962: 3894).
39. Han Sülâlesi Tarihi'ne göre, "Ta Yüeh-chihler, Ta-yuan memleketinin altıyüzdoksan li güneybatısındadır. Kuzeyi K'ang-chü memleketiyle, güneyi ise Ta Yüeh-chihlerle sınırdır" (Pan-ku

CHANG-CH'EN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

- 1962: 3894). Chang ch'ien'in ilk batı seferinde (M. Ö. 139-126) Yüeh-chihler, Sırderya'nın kuzey kıyısında idi. Chang-ch'ien döndükten sonra, Yüeh-chihler güneye inerek Ta-hsia memleketine girmişlerdi. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgiler ise, Chang-ch'ien memleketine döndükten sonrasına aittir. Bu nedenle, Yüeh-chihler Ta-Yüan memleketinin güney veya güneybatısında bulunmuştur (Pan-ku 1962: 3890-3891).
40. Ta-hsia memleketi, Chang ch'ien memleketine döndükten sonra Ta yüeh-chih hâkimiyetine girmiştir. Bu nedenle Han Sülâlesi Tarihi'nde Ta-hsia memleketine yer vermemiş ve Ta Yüeh-chih Monografisi'nde yer almıştır (Pan-ku 1962: 3890-3891).
41. Yu-mi, B. Karlgren Wı/uo-miar/mjie olarak okumuştur (Hulsewe 1979: 94. not 138). Ssu- ma ch'ien'in açıklamasına göre, Yu-mi, Chü-mi'dir (Ssu-ma ch'ien 1975: 3160, not 3). Yan shih-ku'nun açıklamasına göre, bu memleketin adı Yu-mi olarak okunmaktadır (Pan ku 1965: 3876, not 1). Han Sülâlesi Tarihi'ne göre Chü-mi memleketinde 3140 aile, 3540 nüfus, 2040 asker vardır. Güneyinde Ch'ü-le, kuzeydoğusunda Ch'iu (Kuça), kuzeybatısında Ku-mo (Aksu), batısında ise Yü-t'ian (Hotan), üç yüz doksan li mesafededir. Şimdiki adı Ning-mi'dir (Pan-ku, 1962: 3880). Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, "Yü-men geçidinden (Kan-su eyaletinin kuzeybatı hududunda) Shan-shan, Ch'ieh-mo ve Chin-chüeh gibi memleketleri geçerek üç bin li'den fazla yolculuktan sonra, Chü-mi memleketine ulaşır. Chü-mi memleketinden üç yüz doksan li batıya doğru gidilirse Yü-t'ian (Hotan) memleketine ulaşır" (Fan-ye 1962: 2915). San-kuo (Üç Sülâle) döneminde (220-280), Chü-mi memleketi Yü-t'ian memleketine bağlanmıştır (Ch'en-shou 1959: 859). T'ang Sülâlesi Tarihi'nde (618-906) yer alan bilgilere göre, "Yü-t'ian'ın (Hotan) üçyüz li doğusunda Chien-te-li nehri bulunmakta, yediyüz li doğusunda Chin-chüeh memleketi bulunmaktadır. [Chien-te-li] nehrinin doğusunda Yu-mi vardır, (halk ve hükümdar) Chien-te-li şehrinde oturmaktadırlar. Bu şehrin bir diğer adı Chu-mi şehirdir. Yani eski Ning-mi şehridir. (Ou-yang hsiu 1975: 6236). Yu-mi veya Chu-mi, Hotan'ın üçyüz veya üç yüz doksan li doğusunda olduğu kesindir. Buna dayanarak bazı araştırmacılar, Yu-mi veya Chu-mi'nin bugünkü Keriye olduğunu iddia etmiştir (Ting-ch'ien 1962: 155, 171, 172). Chu-mi adı, Han Sülâlesi Tarihi'nin Uygurca tercümesinde "Dendan Öylk" ve "Uzun Tetir" olarak yer almıştır (Arı, 1985: 519).
42. Han Sülâlesi'nden Ming Sülâlesi (1368-1664)'ne kadar kaynaklarda Yü-t'ian, Yuan Sülâlesi Tarihi (1271-1368)'nde Wo-tuan (Sung lian 1976: 1568), Ch'ing Sülâlesi Tarihi'nde (1644-1911) ise He-t'ian şeklinde yazılmıştır (Chao-er-sün 1977: 1393). Seyyah Hsüan-tsang, Hindistan'a yaptığı gezisinden (628-646) sonra yazdığı seyahatnamesinde, Hotan adının Ch'ü-sa-tan-na (Gostana, Kustana) olduğunu kaydederken, bu kelimenin Çince anlamının da "Yerin Memesi" olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca, Hotan adının "halk adında Huan-na, Hunların dilinde Yu-tun, Hu'ların dilinde Huo-tan, Hintlerin dilinde Ch'ü-tan adlandırıldığını, eskiden Yu-t'ian diye söylenmesinin yanlış olduğunu izah etmiştir (Chi-hsien-lin 1985: 1000). Aynı bilgiler, Yeni T'ang Sülâlesi Tarihi'nde de yer almaktadır (Ou-yang-hsiu 1975: 6235). Hotan hakkında daha ayrıntılı bilgiler Aurel Stein'in Ancient Khotan adlı eserinde yer almaktadır. Yine bazı araştırmacılar, Yu-t'ian'in Borazan mahallesindeki Yotkan kasabası olabileceğini ileri sürmüşlerdir (Feng Ch'en-chün 1982: 51).
43. Hotan'ın batısında bulunan Kara Kunlun Dağı ve Pamir Dağları'nın suyu batıya doğru akarlar. Fakat Hsi-hai (Batı Deniz)'in nerede olduğu hakkında farklı fikirler ileri sürülmüştür. Shih-chi'yi izahlayan T'ang Sülâlesi tarihçisi Ssu-ma chen, "T'ai-k'ang Ti-chih" adlı coğrafya ile ilgili kitaba dayanarak şu açıklamayı vermişti: "Sarı nehrin kuzey kısmında bulunan nehirlere He (nehir), hudut, dışındaki bölgelerinde bulunan sulara da Hai (deniz, göl) denmektedir" (Ssu-ma ch'ien 1975: 3160, not 5). Dolayısıyla Hsi-hai'nin Aral Gölü olduğu tahmin edilebilir.
44. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgiye göre, "P'u-ch'ang Hai (P'u-cha'ng denizi (gölü)'ün bir diğer adı da Yen-tse (Tuzlu göl)'dir. Yu-men ve Yang-kuan'dan ibaret iki geçide (Kan-su eyaletinin batı hududundadır) üç yüz li'den fazla mesafe uzaklıktadır. [Bu gölün] genişliği üç yüz Li karedir. [Gölün] suyu hareket etmeden kış ve yaz ne azalır ne de çoğalır" (Pan-ku 1962: 3871). T'ang Sülâlesi (618-906) döneminde yazılan K'uo-ti-chih adlı coğrafya kitabında yer alan bilgilere göre, P'u-ch'ang Hai'nin (P'u-ch'ang Gölü), Yo-tse (Siyah göl), Yen-tse (Tuzlu göl), Fu-jih hai (Fu-jih gölü), Ch'uan-lan ve Lin-hai gibi adları vardır. Sha-chou velayetinin güneybatısındadır" (Ssu-ma ch'ien 1975: 3160, not 5). Araştırmacılar Yan-tsü gölün Doğu Türkistan'ın doğusunda bulunan Lop Nor (Lop Gölü) olduğunu iddia ederler (Wylie 1881: 30; Hirth 1917: 147; Hulsewe 1979: 72, not 12; Feng Ch'en-chün 1982: 59).
45. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, Sarı Irmak'ın iki kaynağı vardır. Biri Ts'ung- lin (Pamir Dağı)'ndan, diğeri de Yu-t'ian (Hotan) 'dan ortaya çıkar. Yu-t'ian, Nan-shan (Güney Dağı) dağının eteğindedir. Buradan çıkmış olan nehir kuzeye doğru akar, Ts'ung-ling dağından gelen nehirle birleşir ve birlikte P'u-ch'ang Denizi (gölü)'ne dökülür. Herkes [gölün suyunun] yer altından akarak güneydeki

CHANG-CH'EN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

- Chi-shih (Kan-su eyaletinin güneybatısı ile Ch'ing-hai eyaletinin güneydoğusunda bulunan dağdır) dağında ortaya çıktığını ve Chung-kuo (Çin)'da bulunan nehrin [kaynağı olduğuna] inanırlar" (Pan-ku 1962: 3871). Bu tarife göre şu şekilde değerlendirilebilir: Pamir Dağları'ndan doğuya akan sular Ka_ar nehrini oluşturmaktadır. Pamir ve Kara Kun-lun Dağları'ndan gelen sular Yarkent nehrini oluşturmaktadır. Kun-lun Dağı'ndan güneye akan sular Karakaş ve Yurunkaş nehrini oluşturmaktadır. Bu nehirler Aksu nehriyle Avat nahiyesinin güneyinde kesişmekte ve burada bu nehirler birleşerek doğuya akarlar. Bu doğuya giden nehrin adı Tarım nehridir. Tarım nehrinin doğu ucu ise Lap Nor Gölü'dür. Sular buraya gelinceye kadar kumun içine girmiştir. Ancak bugün Lop Nor Gölü'nde sular kurumuş ve yerinde sadece tuz yatağı kalmıştır. Yalnız Yen-tse Gölü'nün Sarı Irmak'ın kaynağı olması şüphelidir. Sarı Irmak'ın ilk kaynağı Ch'ing-hai eyaletindedir. Shih-chi'nin yazarı Ssu- ma ch'ien elçi Chang-ch'ien'in bu görüşünün asılsız olduğunu ileri sürmüştür (1975: 3179).
46. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, "Shan-shan'nın, asıl adı Lou-lan'dır" (Pan-ku 1962: 3875). Yuan-feng saltanat devrinin dördüncü yılında (M. Ö. 73), Han Sülâlesi ordusu Lou-lan memleketini mağlup edince kendi hakimiyeti altına almış ve memleketinin adını Shan-shan olarak değiştirmiştir (Pan-ku 1962: 3878). Bu olaydan sonra Lou-lan memleketinin başkentini Yü-ni'den Yi-hsun şehrine taşımıştır (Pan-ku 1962: 3875, 3878). Feng-ch'en chün'ün araştırmasına göre, Yi-hsun şehri, Çarklık nahiyesinin kuzeydoğusunda ve Abdal Dağı'nın güneyinde bulunan Miran (Mi-lan)'dır. Yu-ni ise bugünkü Çarklık nahiyesidir (Feng-ch'en-chün 1982: 9, 65). Aynı araştırmacı, Shan-shan memleketinin bugünkü Çarklık olduğunu tespit ederken, A. Stein ile Sven Hedin gibi araştırmacıların incelemesine dayanarak Lou-lan'ın, Lop Nor'un kuzeyi, yani 40° 30' kuzey, 89° 45' doğu bölgesinde bulunan ve eski adı Kroaina denilen yer olduğunu ortaya koymuştur (Feng-ch'en-chün 1982: 55). E. G. Pulleyblank ve J. R. Hamilton Shan-shan'ın Çerçen olduğu fikrine yer vermiştir (Pulleyblank 1963: 109). Yalnız bugünkü Çerçen, Çarklık'ın daha batısındadır. Burada fikir ayrılığı vardır. Ayrıca, Ch'ing Sülâlesi (1644-1911) döneminde Turfan'ın güneyinde bulunan Piçan (Fucamni) 'a yanlışlıkla eski Shan-shan olduğu sanılmıştır. Dolayısıyla, Piçan'ın bugünkü Çince adı Shan-shan'dır (Feng Ch'en-chün 1982: 75-76).
47. Shih-chi'de yer alan T'ang Sülâlesi tarihçisi Chang shou-chieh'in açıklamasına göre "Ku-shih, Ch'e-shih'tir" (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161, not 7). Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, imparator Hsüan-ti döneminde (M. Ö. 73-49). Ku-shih memleketini mağlup etmiş ancak tamamen yok edememiştir. [Ardından bu memleketi] Ch'e-shih Ön Krallık, Ch'e-shih Arka Krallık ve dağın (Tanrı Dağı) kuzeyinde bulunan altı memleketi parçalamıştır" (Pan-ku 1962: 3873). Demek ki, Ku-shih ile Ch'e-shih farklıdır. Yani Ku-shih memleketi parçalanmış olan sekiz memleketinin tümünü içermektedir. Wang-hsien-ch'ien'in araştırmasına göre, Ku-shih'in yeri Turfan ile Turfan'ın kuzey bölgelerindedir (Yang-chia-luo 1975: 124. not 22). Batılı araştırmacıların görüşü buna yakındır. Bu konudaki bilgileri A. F. P. Hulsewe'nin kitabında yer almaktadır (Hulsewe 1979: 76-77, not 49).
48. M. Ö. 121 yılında, Han Sülâlesi ordusu, Hunlara karşı yaptığı savaşta başarı kazanınca, Hunların Sag Bölge Hükümdarı Hun-ye Han Sülâlesi'ne teslim olmuştu. Hunların Sag Bölgesi ise, Han Sülâlesi'nin eline geçmiştir. Chin-ch'eng şehriden He-hsi bölgesine (He-hsi koridoru) ve Nan-shan dağından (Altın dağ) batıya doğru Yen-tse gölüne kadar bölgelerde Hunlardan eser kalmamıştır (Ssu-ma ch'ien 1975: 3167). Demek Hunların Sağ Bölgesi'nin batı sınırı Yen-tse'ye kadar uzanıyordu.
49. Lung-his, Han Sülâlesi'nin bir vilayetidir. F. Hirth bunu Kan-su eyaleti olarak aktarmıştır (Hirth 1917: 145). Bu vilayet Ch'in Sülâlesi (M. Ö. 221-206) tarafından ilk defa tesis edilmiştir (Pan-ku 1962: 1610). Kan-su eyaletinin güneydoğu kısmındadır (Tz'u-hai 1994: 3098).
50. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, Ch'in Sülâlesi (M. Ö. 221-206) imparatoru Shih-huang (M. Ö. 246-210), "göçebe olan Jung ve T'i'lere karşı "Uzun Set"leri yapmış ve Chung-kuo (Çin) 'nin sınırı olmuştu. Fakat, batısı Lin-t'ao nahiyesinden daha uzağa gidememişti (Pan-ku 1962: 3872). Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan "Coğrafya" bölümünde Lin-t'ao nahiyesinin Lun-hsi vilayetinde olduğu yazılıdır (Pan-ku 1962: 1610). İmparator Shih-huang'un "Uzun Set" inşa ettiğine dair bilgiler, Shih-chi'de yer alan "Hunlar Monografisi'ne de yer almaktadır. Batısında Lin-t'ao nahiyesi, doğusunda ise Liao-tung vilayetine kadar toplam onbin li uzunluktadır" denmektedir (Ssu-ma ch'ien 1975: 2885-2886). Lin-t'ao nahiyesi, Kan-su eyaletindeki T'ao nehrin güney kıyısında olduğu için, Lin-t'ao [T'ao nehrin kıyısında] denilmiştir (Tz'u-hai 1994: 2392).
51. Ch'ianglar Kan-su, Ch'ing-hai ve Ssu-ch'uan bölgelerinde yaşamış olan göçebe topluluktur. F. Hirth, bunların Tangutlar olduğunu ileri sürmüştür (Hirth 1917: 96). Daha ayrıntılı bilgiler Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'nde yer almaktadır (Fan-ye 1965: 2869-2908).
52. Vusunlar daha önce Kan-su eyaletinin batısında, yani Hunların Sağ Bölgesi'nde oturuyorlardı.

CHANG-CH'EN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

- Takriben M. Ö. 128 yılında, Sailerin bölgesinde (Issık Göl ile İli vadisi arasında) oturmakta olan Yüeh-chihleri kovarak onların yerinde oturmaya başladılar. Göktürklerin tarih sahnesine çıkmalarına kadar bu bölgede bulunudular. Vusunların etnik yapısı ve etnik mensubiyeti halâ tartışılmakta olan bir konu olup, V. Barthold (Minorsky 1956: 81-86) B. Ögel (1948: 259-278), P. Daffinâ (1969: 143-155), E. G. Pulleyblank (1970: 154-160) ve J. R. Gardiner-Garden (1986: 29-40) gibi araştırmacılar Vusunlar ile ilgili çalışmalar yapmışlardır.
53. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, Vusun memleketinin "doğusu Hunlar ile, kuzeybatısı K'ang-chü memleketi ile, batısı Ta-Yuan memleketi ile, güneyi ise şehir ve kentlerde oturan memleketler ile hem huduttur" (Pan-ku 1962: 3901).
54. Hsing-kuo göçer ve hareket eden memleket anlamındadır. Sung Sülâlesi (420-479) tarihçisi P'ei-yin Hsü-kuang'ın fikrine dayanarak "şehir ve evde yaşamayanlar" şeklinde izah edilmiştir (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161, not 1). Çin kaynaklarında göçebe topluluklar için ilk kez bu terim kullanılmıştır. Sui-hsu hayvanları takip ederek birlikte hareket etmek anlamındadır.
55. Shih-chi'de Hunların örf ve âdetleri ile ilgili şu bilgileri kaydedilmiştir. "Su ve otları takip ederek göçerler, şehirde ve sabit bir yerde oturmazlar, tarla işleriyle uğraşmazlar, fakat herkesin bölüşmüş toprakları (ülüş) vardır. Yazılı belgeleri yoktur, her türlü anlaşma ve bağlayıcı kararlar için verilen söz geçerlidir. Çocuklar küçükten koyunlara (keçi olabilir) biner, ok ve yay ile kuş ve fare avlarlar. Biraz büyüyünce de tilki ve tavşan avlarlar ki, bunlar yiyecek için kullanılır. Erkekler iri yapılı ve güçlü olup, hepsi hem yay çeker, hem de iyi binicilerdir. Onların örf ve adetlerine uygun [geleneksel yaşam tarzı] biçimde, kendilerini rahat hissettikleri zamanlarda, hayvancılık ve çobanlık yaparlar, kuş ve hayvan avlayarak yaşamlarını sürdürürler. Acil (ve gerekli) durumlarda ise talimli oldukları için hemen saldırıya geçerler. Bu onların yaradılışında vardır. Onlar uzaktan çarpışırken ok ve yay, yakından çarpışırken ise hançer (veya bıçak), mızrak kullanırlar. [Savaşta üstünlük] kazandıkları zaman hep ilerler, tersi durumlarda da geri çekilir [mağlubiyete uğradığında], kaçmayı hor görmezler. Menfaat gördükleri yerde bulunurlar. [Çin ananelerinde bulunan] görgü kurallarına ve törelere uymazlar. Üst tabakadaki hükümdar, beyler ve asillerden alt tabakaya kadar hepsi, hayvan eti yiyip derisinden kıyafet dikip giyerler; yorgan denilen kürk ve keçeyi (tivitli kumaşlar) örterler. Genç ve kuvvetli olanlar etin en semiz ve güzel kısımlarını yerler, yaşlı ve zayıflar ise etin kalan kısmını yerler. Hunlar sağlıklı ve yapılı kişilere saygı duyar, yaşlı ve zayıf kişileri de hor görürler. Babaları ölünce oğulları, üvey anneleriyle; ağabeyleri ölünce de kardeşleri ağabeylerinin karılarıyla evlenebilirler" (Ssu-ma ch'ien 1975: 2879). Chang-ch'ien ikinci Batı Bölgeleri seferini (M. Ö. 119-115) Vusunlara yapmıştı. Vusun hükümdarı K'un-mo, Chang Ch'ien'e karşı kendini Hun Hükümdarı konumunda tutarak davranmış ve Hun hükümdarı Çin elçilerini kabul ettiği törenlere bezer törenle Chang-ch'ien'i karşılamıştı. Chang-ch'ien ise buna itiraz etmişti (Ssu-ma ch'ien 1975: 3168-3169).
56. Çince, göçebe toplulukların askerleri için K'ung-hsian, "Yay çekebilen" veya "ok-yay denetebilen veya kontrol edebilen" kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelimedeki göçebe topluluğun askerlerinin durumunu ve tarzını görebiliyoruz. Araştırmacılar bu kelimeyi çeşitli şekilde tercüme etmişlerdir. Biz sadece "asker" olarak tercüme ettik.
57. Chang-ch'ien M. Ö. 126 yılında seyahatinden geri dönmüştü. M. Ö. 119 yılında, Han Sülâlesi imparatoru Wu-ti (M. Ö. 140-87), tekrar Batı Bölgeleri ele geçirmek için uğraşmaya başlamış ve Chang-ch'ien'den yeni bilgiler almıştı. Bu bilgiler Vusunlar hakkında olup şöyledir: "Ben Hunlar bölgesinde bulunduğum sırada duyduğuma göre, Vusun hükümdarının unvanı K'un-mo'dur. K'un-mo'nun babası, Hunların batısında bulunan küçük bir memleketin [hükümdarı idi]. Hunlar onun (K'uo-mo) babasına saldırarak öldürmüştü (Han Sülâlesi Tarihi'nde K'un-mo'nun babasının Yüeh-chihler tarafından öldürüldüğü kaydedilmektedir. Pan-ku 1962: 2692). Bu sırada K'un-mo doğmuş ve ıssız bir yere bırakılmış Kuşlar onu kanatlarının altına alarak et parçaları yedirmiş, Kurt ise onu emzirmiş. [Hun hükümdarı] Ch'an-yü bu duruma şaşırmış ve onun olağanüstü bir kudrete sahip olduğunu anlamış. Böylece onu yanına alarak büyütmeğe başlamış. Çocuk büyüyünce, emrine asker vermiş ve asker komutanı yapmış; savaşta defalarca başarı sağlamıştı. Ch'an-yü, babasının halkını K'un-mo'ya vermiş ve onun sonsuza kadar Hsi-ch'eng'i muhafaza etmesini emretmiş. K'un-mo kendi halkını toplayarak beslemeye başlamış ve etrafındaki küçük şehirlere saldırmaya başlamış. [K'un-mo'nun] bir kaç onbin askeri varmış; her zaman onlara savaş tekniklerini idman yaptırmış. Ch'an-yü ölünce, [K'un-mo] kendi adamlarıyla birlikte uzaklaşmış ve tarafsız kalmıştır. Böylece Hunların toplantısına (toyuna, kurultaya) gitmemeye başlamış. Hunlar akıncı ordu göndererek [K'un-mo'ya] saldırmış, fakat başaramamış. Aksine onun olağanüstü güce sahip olduğunu anlayarak onlardan uzak kalmayı tercih etmişler (Ssu-ma ch'ien 1975: 3168).
58. Hunlar her yıl üç defa toplanıp memleketin büyük problemlerini müzakere ederek çözüm getirmekteydiler. Göktürkçede "Toy", Moğolcada "Kurultay" kelimesi bu çeşit toplantılar için

CHANG-CH'EN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

kullanılmıştı (Kafesoğlu 1981: 246-250) Shih-chi'ye göre, "Yılın ilk ayında Hunların bütün beyleri küçük çapta Ch'an-yü'nün otağında toplanırlar ve Gök/Tanrı için ibadet yaparlardı. Mayıs ayında, büyük çapta Lung-ch'eng (Ejder şehri?) 'de toplanırlardı, kurbanlar keserek ata, göğe ve cinlerin ruhuna ayinler yaparlardı. Sonbaharda, büyük çapta Tai-lin adlı yerde toplanarak ve nüfus ve hayvan sayımı ile ilgili işlerini yaparlardı" (Ssu-ma ch'ien 1975: 2892).

59. K'ang-chü: Hulsewe' Kang-chü hakkındaki çalışmasında Pulleyblank'ın görüşüne yer verirken K'ang/K'ang-kio/kiwo diye (Hulsewe 1979: 123, not 298) kaydetmiştir. K'ang-chü'nün etnik mensubiyetinin Soğdlar, K'ang-chü memleketinin ise, Sogdiana olduğu fikri ileri sürülmüş ve bu fikirler bir çok tarihçi tarafından kabul edilmiştir (Wylie 1881: 41; Hirth 1917: 96; Pulleyblank 1963: 247-248, 1966: 28; Hulsewe 1979: 123, not 298; Gardiner-Garden 1986: 60-62). Bu görüşü savunan araştırmacılar, Wei Sülâlesi dönemine (386-556) ait bir kayıda dayanmışlardır. Wei-shu'da (1974: 2281), kaydedildiğine göre K'ang memleketi Sogdiana'nın merkezidir. Fakat, Han Sülâlesi döneminde K'ang-chülüler, K'ang memleketinde değil, Sogdiana dahil Sirderya'nın kuzeyi, Vusunların batısı gibi büyük bir alanda yaşamaktaydı. Chin Sülâlesi (265-420) döneminde ise, K'ang-chülüler Sirderya'nın güneyi olan Sogdiana'da oturmaya başlamışlardı (Pan-ku, 1962: 3891-3892; Fang-hsüan-lin 1974: 2544). Wei Sülâlesi (386-556) döneminde ise, Sogdiana'nın merkezi olan K'ang (Semerkand) memleketinde oturarak, tüm Sogdiana'yı yönettikleri soylularının Yüeh-chihlere dayandığı kaydedilmektedir (Wei-shou 1974: 2281).
60. Chin Sülâlesi Tarihi'ne (265-420) göre, "K'ang-chü memleketi, Ta Yuan memleketinin iki bin li kuzeybatısında olup, Su-yi ile Yi-lieh memleketi ile komşudur" (Wei-shou 1974: 2544). Bu sülâlesinden sonra, K'ang-chü adı kaybolmuş ve daha sonra eski yurdunda değil Maveraünnehir bölgesinde K'ang-chü neslinden olan hâkimiyetler ortaya çıkmaya başlamıştır (Fang-hsüan-lin 1974: 2544). Bir dönem Eftalitlerin (Ya-ta) hâkimiyeti altında kalmışlardır (Wei-shou 1974: 2279). K'ang-chü adının kaybolması veya hâkimiyetin yitirilmesi, Eftalitlerle bir ilgisi olmalıdır veya oturdukları yeri de değişmiş olmalıdır.
61. Chang-ch'ien'in raporuna göre, Yüeh-chihlerin geleneği ve yaşam tarzı Hunlarla aynıdır (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161).
62. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, K'ang-chü memleketinin aile sayısı yüz yirmi bin, nüfusu altı yüz bin, askeri ise yüz yirmi bindir (Pan-ku 1962: 3892). Chang-ch'ien'den sonra K'ang-chülülerin nüfusu askere sayısı çoğalmıştır.
63. K'ang-chü memleketi, Ta-Yüan memleketinin iki bin li kuzeybatısında ve Yen-ts'ai memleketinin iki bin li güneydoğusundadır (Pan-ku 1962: 3893). Chang-ch'ien'in raporunda yer alan bilgilere göre, K'ang-chü'nün güneyinde Ta Yüeh-chih, doğusunda ise Hunlar vardır (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161). Han Sülâlesi Tarihi'nde (70. bölüm) yer alan bilgilere göre, K'ang-chülülerin doğusunda Vusunlar, kuzeyinde Yi-liehler, batısında An-hsi (Part), güneyinde, ise Yüeh-chih ve Shan-li Wu-yi (Wu-yi shan-li) memleketleri vardır (Pan-ku 1962: 3010-3011). Bu durumda Hunlar, K'ang-chü memleketinin kuzeydoğusunda olmalıdır. Zira Vusun'lar Chang-ch'ien döneminde, Sailerin, yani K'ang-chülülerin doğusunda oturmuşlardı.
64. Chang-ch'ien, Yüeh-chih memleketine giderken (M. Ö. 139-126), önce Ta-Yüan ve K'ang-chü memleketine gitmiş, sonradan K'ang-chü'den Ta Yüeh-chih memleketine geçmişti. Dönerken, Yüeh-chihlerden Ta-hsia memleketine geçerek geri dönmüştür. O dönemlerde Yüeh-chihler, Ta-hsia memleketini hâkimiyeti altına almış ve Kuei-shui (Amuderya) kuzeyinde oturuyorlardı (Ssu-ma ch'ien 1975: 3158, 3161). Buradaki bilginin ilere göre, K'ang-chü memleketinin güney kısmı Yüeh-chihlerin hâkimiyeti altına girmiştir. Chang-ch'ien döneminde Yüeh-chihler, kuvvetli olmalıydılar. Ch'ang-ch'ien'den sonra, Yüeh-chihler, Amuderya'dan geçerek güneydeki Ta-hsia (Baktira) memleketine girmişlerdir (Pan-ku 1962: 3890-3891). Yüeh-chihlerin Ta-hsia memleketine girmiş olduğuna ve Ta-hsia'nın bir milyon nüfuslu bir memleketi olduğuna bakılırsa, Yüeh-chihlerin ordusunun sayısı ancak yüz bin kadar idi (Pan-ku 1962: 3890). Fakat Chang-ch'ien döneminde, yüz ve ikiyüzbin askeri vardır (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161). Yüeh-chihlerin asker sayısı azalırken, K'ang-chülülerin asker sayısı seksen bin ve doksandanbin yüzyirmibine çıkmıştı. Chang-ch'ien'den önce ve sonrası meydana gelen bu farklılığı şu şekilde açıklamak mümkündür: Yüeh-chihlerin Amuderya'dan geçerek güneydeki Ta-hsia memleketine girmesinin sebebi K'ang-chülülerle ilgili olmalıdır; yani K'ang-chülülerin saldırısından dolayı Yüeh-chihler güneye göçetmiş olmalıdır. Bu durumda K'ang-chülülerin güney toprağı, Chang-ch'ien'den önce Yüeh-chihlerin elindeydi, Chang-ch'ien'den sonra ise bu toprağı geri almışlardır.
65. K'ang-chülülerin doğusunda Vusunlar, kuzeydoğusunda ise Hunlar vardır. Fakat, K'ang-chü memleketinin doğusunun Hunlara bağlı olduğuna dair bir belge yoktur. Ancak, "Chang-ch'ien

CHANG-CH'EN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

Biyografisi'nde geçen bir kayıt bu konuya açıklık getirebilir: "Vusunların batısından An-hsi memleketine (Part) kadar bölgelerdekiler Hunlara yakın idiler. Hunlar, Yüeh-chihleri kontrolü altına almışlardı. Hun elçisi, hükümdarı Ch'an-yü'nün bir mektubuyla her memlekete gidebilirdi. Bu memleketler elçiye hem yiyecek veriyor hem de bir memlekette öbür memlekete göndermektedirler; hiç biri bu elçiye zorluk çıkarmazlardı. Han Sülâlesi elçisi geldiğinde ise para ve ipekli kumaşları vermeden yiyecekleri alamıyordu. Hayvanları satın almayınca binecek hayvan vermezlerdi. Bunların sebebinin, bu memleketlerin Han Sülâlesi'nden uzak olduğunu, Han Sülâlesi'nin malları çok olduğunu, bu mallarını onlara satarak ancak istediği şeyleri alabildiklerini ve onların Hunlardan korktuklarını, dolayısıyla Han Sülâlesi elçisine zorluk çıkardıklarını kaydetmişlerdir (Ssu- ma ch'ien 1975: 3173).

66. Yen-ts'ai Karlgren'in okunuşu iam/iam-ts'ad/ts'ai' diye okumuştur. (Hulsewe 1979: 129, not 516) E. G. Pulleyblank'ın okunuşu ise iem-tshai'dir (Pulleyblank, 1962: 99, 220). Sihih-chi'de yeralan, T'ang Sülâlesi (618-906) tarihçisi Chang-shou-chieh'in, Han-shu chieh-ku (Han Sülâlesi Tarihi Hakkındaki İzahlar) adlı eserine dayanarak verdiği açıklamasına göre, "Yen-ts'ai, He (Ha)- su'dur" (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161, not 1). He-su adı, Han Sülâlesi Tarihi'nde (70. bölüm) de geçmektedir (Pan-ku 1962: 3009). Yalnız Han Sülâlesi döneminde (M. Ö. 206-M. S. 8) yine Yen-ts'ai memleketi olarak geçmektedir (Pan-ku 1962: 3893). Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'nde (25-220) yer alan bilgilere göre, "Yen-ts'ai memleketinin, adı A-lan Liu'ye değiştirilmişti. [hükümdarı], Ti-ch'eng şehrinde otururdu. Bu memleket K'ang-chü memleketine bağlıdır. Gelenek ve kıyafet tarzları K'ang-chü memleketiyle aynıdır" (Fan-ye 1965: 2922). Wei-lüeh'deki (Wei Sülâlesi Tarihi, 220-265) bilgilere göre, "Yen-ts'ai'nin bir başka adı A-lan'dır; gelenekleri K'ang-chü memleketiyle aynıdır. Batısı Ta-ch'in (Roma), güneydoğusu ise K'ang-chü ile hemhuduttur (Ch'en-shou 1959: 862). Wei Sülâlesi Tarihi'nde (386-556) yer alan bilgilere göre, "Su-t'e memleketi, Ts'ung-ling (Pamir) dağının batısındadır. Eski Yen-ts'ai memleketidir. Bir diğer adı Wen-na-sha'dır. Ta-tze (Büyük Göl) 'de bulunmaktadır. K'ang-chü memleketinin kuzeybatısındadır" (Wei-shou 1974: 2270). Sui Sülâlesi Tarihi, (581-618) T'ieh-ler Monografi'nde (84. bölüm) yer alan bilgilere göre, Fu-lin (Frank, Roma) memleketinin doğusunda A-lan memleketi bulunmaktadır (Wei-chien 1973: 1880). Yuan Sülâlesi Tarihi'nde (1271-1368) yer alan bilgilere göre, Rus ve Kıpçakların arasında A-lan A-Ssu kavmi bulunmaktadır (Sung lian 1976: 1570). A. Wylie (1881: 41) Yen-ts'ai'nin etnik mensubiyetini Asilere, F. Hirth (Hirth 1917: 96) Aorsilere bağlamışlardır. Genel olarak Yen-ts'ai'ilerin Aorsiler olduğu kabul edilmektedir. Araştırmacılar, A-lan için Alan, A-lan-liu için Alanorsi, He-su için Abzoae olarak iddia etmişlerdir (Pulleyblank 1962: 220; Hulsewe 1979: 129-130, not 316; Gardiner-Garden 1986: 70-75). Su-t'e, genelde Soğd olarak bilinirken, bunu Yen-tsaililere bağlamak pek uygun değildir (Miller 1959: 33-34, not 91, 93; Gardiner-Garden 1986: 74-75). Çince kaynaklarda Su-t'e ile Su-yi karıştırılmış olabilir. Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'ne göre, "Su-yi' memleketi K'ang-chü'lülere bağlıdır. At, sığır ve koyunları meşhurdur; üzüm ve diğer meyveleri meşhurdur. Su ve topraklar güzeldir, bundan dolayı şarapları da çok ünlüdür (Fan-ye 1965: 2922). A Ssular Aslar olup, bugünkü Ossetlerin ataları olduğu kabul edilmektedir (Pulleyblank 1962: 220). İslâm coğrafyacıları, Alan (el-Lan) ve Asları Türk kavmi olarak kabul ederlerken ve bunların yurtlarının Amuderya ile Hazar Denizi arasındaki Oğuz Çölü olduğunu, bunların Peçenekçe ile Oğuzcanın karışmış olduğu bir Türk lehçesini konuştuklarını ileri sürerler (Şeşen 1985: 18-19).
67. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilerle aynıdır (Pan-ku 1962: 3161). "Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'nde de aynı bilgi yer alırken Yen-ts'ai'nin (A-lan Liu) K'ang-chü memleketine bağlı olduğunu yazmaktadır (Fan-ye 1965: 2923). San-kuo dönemine (220-280) ait Wei Sülâlesi (220-265) hakkında yazılan Wei-lüeh adlı eserde, bu mesafe yer almazken sadece batısı Ta-ch'in (Roma), güneydoğusu K'ang-chü memleketleriyle hemhudut olduğunu yazmaktadır (Ch'en-shou 1959: 862).
68. Shih-chi'de yer alan bilgilere göre, K'ang-chü memleketinin gelenekleri Ta Yüeh-chihler ile, Ta Yüeh-chihlerin geleneği de Hunlarla aynıdır (Ssu-ma ch'ien 1975: 3161). Han Sülâlesi Tarihi'nde de aynı bilgiler yer almaktadır. Fakat, Yüeh-chihlerin geleneğinin An-hsi memleketi (Arsakes, Part) ile aynı olduğunu yazmaktadır (Pan-ku 1962: 3890). Yüeh-chihler M. Ö. 126 yılından sonra, yerleşik hayatta olan Ta-hsia (Baktria) memleketine göç etmişti. Gelenekleri Ta-hsialara, yani An-hsi (Part) memleketiyle aynı olması mümkündür. Fakat, Han Sülâlesi Tarihi'nde ise "Yen-ts'ai'lerin geleneği K'ang-chü ile K'ang-chülülere ise Ta yüeh-chihlerle aynı" olduğu kaydedilmektedir. Bu dönemdeki Yüeh-chihlerin yerleşik hayata geçmiş olduğuna bakılırsa Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilginin doğruyu yansıtmadığı ortaya çıkmaktadır.
69. Han Sülâlesi Tarihi'nde aynı bilgi yer almaktadır. Chang-ch'ien döneminde Yen-ts'ai'ilerin ordu sayısı K'ang-chülülere çoktur. Chang-ch'ien'den sonra, K'ang-chülülere nüfusu çoğalmıştır. Han Sülâlesi Tarihi'nde Yen-ts'ai'yi K'ang-chü maddesi içinde yer verirken (Pan-ku 1962: 3893), Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'nde ise Yen-ts'ai'nin K'ang-chü'lülere bağlı olduğunu yazmaktadır (Fan-ye 1965: 2923). Yen-ts'ai'ilerin K'ang-chü hâkimiyetine bağlanması K'ang-chü'lülerin asker sayısının çoğalması

CHANG-CH'EN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

ve güçlü bir devlet yapısına sahip olmasıyla ilgili olmalıdır. San-kuo (Üç Sülâle) döneminin Wei Sülâlesi (220-265) devrinde, Yen-ts'ai memleketi K'ang-chü hâkimiyetinden koparak bağımsız olmuşlardır (Ch'en-shou 1959: 862).

70. Büyük Göl hakkında değişik yorumlar vardır. F. Hirth, Büyük Göl'ün Karadeniz'in kuzeyindeki Azak Denizi olduğunu ileri sürerken (Hirh 1917: 96), diğer araştırmacılar ise Aral, Hazar ve Karadeniz olarak çeşitli görüşlerini ortaya koymuşlardır (Hulsewè 1979: 130, not 318; Gardiner-Garden 1986: 75-77). Buradaki göl kelimesi Çince karşılığı olan Tse'nin asıl anlamı "Su ile otların karışık bir arada olduğu göl"dür (K'ang-hsi 1984: 652). Yani çayır gibi göldür. Bu açıklama ile yola çıkarsak, Büyük Göl'ün eski Aral Gölü olabileceği ihtimali yüksektir.
71. "Dik yamaçlı kıyısı yoktur; Burası Pei-hai (Kuzey Deniz) dedikleri deniz olmalıdır" cümlesine kadar kelime düşme ve cümle kopma olasılığı mevcuttur. Bir çok araştırmacı bu cümleyi tercüme ve incelemede zorlanmışlardır (Gardiner-Garden 1986: 75-76). Genelde metindeki Büyük Göl ile Kuzey Deniz aynı olarak algılanmaktadır. Pei-hai adı, Shih-chih'de bir kaç yerde geçmektedir. M. Ö. 110 yılında Hunlar, Han Sülâlesi elçisi Kuo-chi'yi geri göndermeden Pei-hai'nin üst tarafına göndermişti (Ssu-ma ch'ien 1975: 2912). Benzer olay M. Ö. 100 yılında da olmuş ve Han Sülâlesi elçisi Su-wu'yu da alıkoyarak Pei-hai'nin üst tarafındaki insan bulunmayan bölgeye göndererek sürüleri beslemesi için mecbur etmişlerdir (Pan-ku 1962: 2463). Han Sülâlesi imparatoru Wu-ti (M. Ö. 140-87), kendi devletini överken kuzey yönünden uzak olan Pei-hai'ye ulaşmış olduğunu dile getirmiştir (Ssu-ma ch'ien 1975, 2109). Wu-ti döneminde, Han Sülâlesi ancak bir defa kuzeye doğru Hunların iç bölgelerine gidebilmişti. Bu olay M. Ö. 119 yılında, Han Sülâlesi generali Huo-ch'ü-pingin Hunlara ağır darbe vermesi ile gerçekleşmiştir. Ancak kayıtlara göre ulaşabildiği yerin adı Pi-hai değil Han-hai'dir (Büyük ve Geniş Deniz) (Ssu-ma ch'ien 1975: 2911). Bazı araştırmacılar, Han-hai'nin Pei-hai olduğunu ve Pei-hai de Baykal Gölü olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yine bazı araştırmacılar ise Han-hai'nin Gobi Çölü olduğunu ileri sürmüşlerdir. Diğer bir grup ise Çin sınırının dışındaki kuzey bölgesinde yer alan herhangi bir nehir ve göle Han-hai denmiş olabileceğini iddia etmişlerdir (Ssu-ma ch'ien 1975: 2911, not1; Yang-chia-luo 1975: 54, not 32. 56, not 45). Chang-ch'ien'in raporundaki Pei-hai Çin'in batısında olup, Yen-ts'ai memleketindedir, "Burası Pei-hai dedikleri yer olmalı" ibaresinde, Çin dışındaki yabancılar tarafından söylenmiş olduğu anlamı çıkmaktadır. Chang-ch'ien'in raporuna göre, K'ang-chü memleketi Ta Yüan memleketinin ikibin Li kuzeybatısındadır. Buna göre K'ang-chü memleketi Aral Göl'ün güneydoğusunda bulunuyordu. Yine Chang-ch'ien'in raporuna göre, Yen-ts'ai memleketi, K'ang-chü memleketinin iki bin li kuzeybatısındadır. Buna göre, Yeg-ts'ai memleketi Hazar Denizi'nin kuzeyi ve Idil ile Ural nehrinin bulunduğu yerdedir. Bu durumda Pei-hai, Hazar Denizi olacaktır ve Part Devleti'nin kuzeyindedir. Chang-ch'ien belki Partlıların ağzından Yen-ts'ai memleketinin durumunu öğrenmiş olmalı ki, "Burası Pei-hai dedikleri olmalıdır" ibaresini Partlılardan almıştır. Zaten, Chang-ch'ien'in raporunda yazdığı gibi, "An-hsi memleketinin (Part) kuzeyinde Yen-ts'ai memleketi vardır" (Ssu-ma ch'ien 1975: 3162) diye izah etmiştir.
72. Bu kavmin okunuşu Yüeh-chih'dir. "Chih" karakterinin bir başka okunuşu shih'dir. (K'ang-hsi 1984: 597, 973). T'ang Sülâlesi (618-960) tarihisi Chang shou-chieh'in açıklamasına göre, bu kavmin okunuşu Yüeh-chih'dir (Ssu-ma ch'ien 1975: 2888). Bu asrın başında bazı Çinli araştırmacılar Yüeh'in eski karakteri'nin Jou olduğundan dolayı bu kavmi Jou-chih olarak okumuştur. B. Karlgren ngiw /ngiwet-d'i /zie diye okurken (Hulsewè 1979: 119, not 276), E. G. Pulleyblank ise ngiwat-cie (Pulleyblank 1962: 93) diye okumuştur. Bu kavmin etnik mensubiyeti hakkında fikir birliği yoktur. Bu konudaki değişik araştırmalar J. R. Gardiner-Garden'in incelemesinde yer almıştır (Gardiner-Garden 1986: 40-51). Yüeh-chihler hakkında B. Ögel de araştırma yapmıştır (Ögel 1957: 247-278).
73. Chang-ch'ien Hunlardan kurtulup Yüeh-chihlere gittiği sırasında Yüeh-chihler, Ta-Yüan memleketinin iki veya üç bin li batısında idi. Chang-ch'ien döndükten sonra (M. Ö. 126), Yüeh-chihler Ta-hsia memleketinin toprağına girmişlerdi. Bundan dolayı Han Sülâlesi Tarihi'nde, Ta Yüeh-chihleri Ya-Yüan memleketiyle kıyaslama yapmıyor ve Yüeh-chih'in batısında An-hsi (Arsakes), güneyinde ise Chi-pin (Keşmir) olduğunu yazmaktadır (Pan-ku 1962: 3890).
74. Kuei-shui: F. Hirth ise K'ui-shui olarak okumuştur (Hirh 1917: 96)"Kuei" suyu demektir. Araştırmacılar, Kuei'nin Grekçedeki Oxus'tan geldiğini ve Arapçadaki Ceyhun, bugünkü adı ise Amuderya olduğunu tespit etmişlerdir (Pulleyblank 1962: 89-90; Hulsewè 1979: 116, not 271).
75. Chang-ch'ien döneminde Yüeh-chihlerin örf ve adetleri veya gelenekleri Hunlar ile aynıydı. Chang-ch'ien'den sonra, Yüeh-chihlerin Ta-hsia memleketine göç etmesiyle gelenekleri değişmiştir. Han Sülâlesi Tarihi'nde Yüeh-chihlerin toprak, iklim, tüm ürünleri, gelenekleri ve para ile malları An-hsi memleketiyle aynı olduğu yazılmaktadır (Pan-ku 1962: 3890). Hunların geleneksel yaşam tarzı ve töreleri ile ilgili bilgiler 28. notta yer olmaktadır.

CHANG-CH'EN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

76. Chang-ch'ien'den sonra Ta-hsia memleketine yerleşen Yüeh-chihlerin nüfusunda çoğalma olması gerekir iken azalmıştır. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, Yüeh-chihlerde aile sayısı yüz bin, nüfusu dört yüz bin, asker sayısı ise yüz bindir (Pan-ku 1962: 3890).
77. Shih-chi'de yer alan "Hunlar Monografisi'ne göre, Hun hükümdarı Mo-tu'nun babası T'ou- men döneminde, "Tung-hular [Hunların doğusunda bulunan bir topluluk olup] kuvvetli, Yeüh-chihler ise güçlü idi. Hunların Ch'an-yü'sünün adı T'ou-men idi. Ch'in Sülâlesi (M. Ö. 220-206) ile yapılan savaşta yenilince, kuzeye doğru göç etmişlerdi. On yıldan sonra [Ch'in Sülâlesi'nin generali] Meng-t'ian ölünce, bütün derebeylikler Ch'in Sülâlesi'ne isyan etmişler ve böylece Chung-kuo (eski Çin) karışmıştır" (Ssu-ma ch'ien 1975: 2887) Shih-chi'de, Meng-t'ian'in öldürüldüğü tarihin M. Ö. 210 yılı olduğunu yazmaktadır (Ssu-ma ch'ien 1975: 758). Demek M. Ö. 220 yılının öncelerinde Yüeh-chihler güçlü bir kavim idi.
78. Mo-tu'nun babası Tou-man, sevdiği eşinin (Yen-chih) oğlunu, veliht prensi olan Mo-tu'un yerine getirmek istemiş ve Mo-tu'yu Yüeh-chihlere rehin olarak vermişti. Mo-tu'yu Yüeh-chihlere rehine verir vermez T'ou-man, Yüeh-chihlere saldırmıştır. [Bu nedenle] Yüeh-chihler Mo-tu'yu öldürmek isterken, Mo-tu Yüeh-chihlerin iyi atını çalmış ve binerek geri kaçmıştır" (Ssu-ma ch'ien 1975: 2888). Çin tarihinde sık sık görülen iki devlet arası ve küçük devletten büyük devlete rehin almak âdeti M. Ö. VII. yüzyıldan başlayarak kayıtlara geçmiştir (Tz'u-hai 1994: 2756). Yüeh-chihlerin Hunlardan güçlü olduğuna göre, Hunlar ile Yüeh-chihlerin arasındaki "rehine almak" şekli, küçük devletten büyük devlete olmuştur. Bu durumda, Yüeh-chihlerin Hunları küçümsemesi doğaldır.
79. T'ang Sülâlesi tarihçisi Ssu-ma chen, Mao karakterinin Mo okunduğunu ileri sürmüştür (Ssu-ma ch'ien 1975: 2889, not 1). Han Sülâlesi Tarihi hakkında araştırma yapan Wang-hsien-ch'ien (1842-1917), Sung-chih'in (998-1061) izahına dayanarak, Mao-tu'nun Mo-tu olarak okunması gerektiğini iddia etmiştir (Yang-chia-luo 1975: 160, not 10). Bu iddia herkes tarafından kabul edilmiştir (Tz'u-hai 1994: 358).
80. Sung Sülâlesi (420-479) tarihçisi P'ei-yen'in açıklamasına göre, Mo-tu'nun tahta çıkış tarihi Ch'in Sülâlesi'nin (M. Ö. 220-206) ikinci hükümdarının Jen-ch'en saltanat yılında (M. Ö. 209) gerçekleşmiştir (Ssu-ma ch'ien 1975: 2890, not 1).
81. Ch'an-yü, kağan ve padişah gibi bir unvan alarak Hun hâkimiyetinin en yüksek idarecisine verilen bir sıfattır. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre Ch'an-yü, geniş ve büyük anlamındadır (Pan-ku 1962: 3751).
82. Lao-shang döneminde (M. Ö. 174-160) hangi tarihte Yüeh-chihlere saldırdığına dair bilgiler bulunmamaktadır. M. Ö. 43 yılında Hunların hükümdarı Hu-han-ye (M. Ö. 58-31) Han Sülâlesi elçi heyetini karşılarken, verilen ziyafette Yüeh-chih hükümdarının kafatasıyla yapılan içki kadehi ile içki içmişler ve iki ülkenin dostluğu için and içmişlerdi (Pan-ku 1962: 3801).
83. T'ang Sülâlesi tarihçisi Chang Shou-chieh'in açıklamasına göre, Yüeh-chihler "başlangıçta Tun-huang'ın doğusunda ve Ch'i-lian dağının batısında oturuyorlardı. Tun-huang vilayeti ise T'ang Sülâlesi devrindeki Sha-chou'ı vilayetidir. Ch'i-lian Dağı ise Kan-chou'ı vilayetinin güneybatısındadır (Ssu-ma ch'ien 1975: 3162, not 2). Han Sülâlesi Tarihi "İmparator Wu-ti (M. Ö. 140-87) Biyografisi'nde yer alan bilgilere göre, M. Ö. 111 yılında, "Wu-wei ve Chiu-ch'üan vilayetinden Chang-ye ile Tun-huang vilayetini bölerek ayırmıştı" (Pan-ku 1962: 189). Yani Wu-wei vilayetinden Chang-ye'yi, Chiu-ch'üan vilayetinden de Tun-huang vilayetini ayırmış böylece dört vilayet oluşmuştur. Han Sülâlesi Tarihi "Coğrafya" Bölümü'nde yer alan bilgilere göre, Wu-wei vilayeti, Hunların eski [Sağ Bölge] hükümdarı Hsiu-t'u-i'nun idare bölgesi idi. T'ai-ch'u saltanat devrinin dördüncü yılında (M. Ö. 101), bu bölge Wu-wei vilayeti olarak tesis edilmiştir. Chang-ye vilayeti, Hunların eski [Sağ Bölge] hükümdarı Hun-ye'nin idare bölgesi olup T'ai-ch'u saltanat devrinin ilk yılında (M. Ö. 104) tesis edilmiştir. Chiu-ch'üan vilayeti, T'ai-ch'u saltanat devrinin ilk yılında (M. Ö. 104) tesis edilmiştir. Tun-huang vilayeti, Hou-yuan saltanat devrinin ilk yılında (M. Ö. 88), Chiu-ch'üan vilayetinden ayrılarak tesis edilmiştir (Pan-ku 1962: 1612-1614). Yukarıda adı geçen vilayetler ve Doğu Türkistan'ın Lop Nor'un doğusunda bulunan bölgeler, Hunların Sağ Bölgesinin idaresi altındaydı. M. Ö. 121 yılında, Hunların Sağ Bölge hükümdarı Hsiu-t'u ve Hun-ye'nin Han Sülâlesi'ne teslim olması ile bu bölge, Han Sülâlesi'nin hakimiyeti altına girmiştir (Ssu-ma ch'ien, 1975: 3167). Yukarıda adı geçen vilayetler, bu tarihten sonra tesis edilmiş olmalıdırlar. Han Sülâlesi Tarihi "u-ti' Biyografisi" ile "Coğrafya" bölümü'ndeki bilgiler, birbirini tutmamaktadır. Özellikle Tun-huang'ın tesis edildiği tarih birbirini tutmamaktadır. Yani, birinde M. Ö. 101 yılında tesis edildiği, birinde ise M. Ö. 88 yılında tesis edildiği kaydedilmiştir. Ancak, Chang- ch'ien'in ilk batı seferinde (M. Ö. 139-126) Tun-huang bir vilayet olarak daha kurulmamış, üstelik bu bölge M. Ö. 121 yılına kadar Hunların elindeydi. Bu durumda Chang-ch'ien dönemindeki Tun-huang bir vilayet adı değil yer adı olmalıdır. Yukarıda yer

CHANG-CH'İEN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

alan Chang-shou-ch'ieh'in açıklamasına göre, "Ch'i-lian dağı Kan-chou vilayetinin güneybatısındadır. " Li chi-fu (758-814)'nun yazdığı tarihi-coğrafya ile ilgili Yüan-he Chün-hsien Chih adlı eserinde yer alan bilgilere göre, "Ch'i-lian dağı, Chang-ye nahiyesinin iki yüz li güneybatısındadır" (Li Chi-fu 1985: 1021). Kan-chou; bugünkü Chang-ye şehridir, Chang-ye nahiyesi ise Chang-ye şehrinin kuzeybatısındadır. Bugünkü He-hsi koridorunun güneyinde bulunan dağ bu tarife uymaktadır. Bugünkü Chiu-ch'üan şehrinin güneydoğusundaki Chang-ye şehrinin batısında yine bir Ch'i-lian dağı (5547 metre) vardır. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan general "Huo-ch'ü-ping Biyografisi'nde adı geçen Ch'i-lian Dağı, T'ang Sülâlesi tarihçisi Yen-shih-ku (581- 645)'nun açıklamasına göre, "T'ian-shan (Tanrı Dağı)'dır. Yen-shih-ku'ya göre, Hunlar Gök/Tanrıya Ch'i-lian diye hitap ederlerdi. Ch'i'nin okunuşu ise Shi'dir. (Pan-ku 1962: 2481, not 2). Hunların Tanrıdağı dedikleri Ch'i-lian Dağı, 5547 metre yükseklikte olan Ch'i-lian Dağı olmalıdır. Yani o dönemde iki Ch'i-lian Dağı vardır.

84. Nan-shan, Güney Dağı demektir. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, Batı Bölgeleri'nde (Doğu Türkistan) bulunan "Nan-shan, Chin-ch'eng şehriden (bugünkü Lan-chou'ı şehrinin kuzeybatısı) [batıya doğru] giden Han Sülâlesi'nin Nan-shan ile aynı silsilededir...Yü-t'ian (Hotan), Nan-shan dağının eteğindedir (Pan-ku 1962: 3871). Burada iki Nan-shan bulunmaktadır. Biri He-hsi koridorunun güneyinde bulunan Ch'i-lian dağına içeren Nan-shan, diğeri Hotan'ın güneyindeki Kun-lun dağıdır. Aynı kitapta Shan-shan memleketi (Çarklık)'nin güneyinde bulunan bir Nan-shan'dan söz edilmektedir (Pan-ku 1962: 3872), bu da Altındağ'dır. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, M. Ö. 121 yılında, general Huo-ch'ü-ping Hunlara saldırarak Chü-yen gölünden geçerek Hsiao Yüeh-chihlere ulaşmıştır. Ch'i-lian Dağına hücum etmiş, Lu-te (Chang-ye nahiyesi)'de kuvvetliliğini göstermiştir (Pan-ku 1962: 2480, 2481, not 5). Demek ki, Hsiao Yüeh-chihler, M. Ö. 121 yılında, hâlâ Chang-ye nahiyesi ve Ch'i-lian dağının civarında yaşamaktadırlar ve buradaki Nan-shan, He-hsi koridorunun güneyindeki Ch'i-lian Dağı'dır.
85. Hsiao Yüeh-chih, küçük Yüeh-chih demektir. Shih-chi ve Han Sülâlesi Tarihi'nde aynı bilgiler bulunurken (Pan-ku 1962: 3891), Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'nde ise "Yüeh-chihlerin hükümdarı, Hunların Mo-tu hükümdarı tarafından öldürünce [Yüeh-chihler] dağılmış, batıya doğru Ts'ung-ling'den (Pamirdağı) geçerek [gitmişlerdir]. [Yüeh-chihlerin] zayıf olan bir kısmı güneye doğru dağların içine girmişler ve dağı doğal engel olarak kendilerini savunmuşlardır. Burada Ch'ianglara sığınarak oturmaya ve birbiriyle evlenerek kaynaşmaya başlamışlardır (Fan-ye 1965: 2899). M. Ö. 121 yılında, general Huo-ch'ü-ping, Hsiao Yüeh-chihlere saldırmış ve Yüeh-chihler, Han Sülâlesi'ne teslim olmuşlardır. Böylece Yüeh-chihler dağlardan çıkarak Çinlilerle kaynaşmaya başlamışlardır (Fan-ye 1965: 2899). Bu olay, Huo ch'ü-ping'in Ch'i-lian dağında Hsiao Yüeh-chihlere saldırdığı olayı ile aynı olduğu görülmektedir.
86. An-hsi'nin eski okunuşu "An-hsi/hsieh"dir (K'ang-hsi 1984: 282, 385-386). F. Hirth (1917: 137) bu kelimeyi On-sak, B. Karlgren, ân-siek, (Hulsewè 1979: 115, not 267), E. G. Pulleyblank (1962: 77, 221) ise an-siek olarak okumuştur. Bir çok araştırmacı, An-hsi'nin Part Devleti'ni kuran Arsakes Sülâlesi adından gelmiş olduğunu iddia etmektedirler.
87. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, "An-hsi memleketinin kuzeyi K'ang-chü, doğusu Wu-yi Shan-li, batısı ise T'iao-chih memleketleri ile hemhuduttur" (Pan-ku 1962: 3889). Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'ndeki bilgilere göre, An-hsi memleketinin "kuzeyi K'ang-chü, güneyi Wu-yi Shan-li memleketiyle hemhuduttur" (Fan-ye 1965: 2918). Chang-ch'ien memleketine döndükten sonra (M. Ö. 126), Yüeh-chihler Amuderya'nın kuzeyinden güneye doğru Ta-hsia memleketine yerleşmişlerdir. Bu dönemdeki Yüeh-chihlerin oturduğu yeri Chang-ch'ien'in Yüeh-chih memleketine ulaştığı dönemine göre farklı yerdedir.
88. Ch'eng, sur ile çevrilen iç kale ve şehir anlamındadır. Yi ise insanların yerleşen yerleşim bölge, iskân yeri ve bazen iç ve dış kale ayrımı olmayan sadece sur ile çevrilen şehir için kullanılmaktadır (K'ang-hsi 1984: 229, 1267-1268). Metindeki cümle akışına göre "Cheng-yi" şehir ve yerleşim bölgeleri" olarak tercüme edilmelidir.
89. Han Sülâlesi Tarihi'ndeki bilgileri ile aynı iken, Sonraki Han Sülâlesi (25-220) Tarihi'nde ise An-hsi "memleketinin genişliği bir kaç bin li'dir. Ufak şehirleri ise bir kaç yüze ulaşmaktadır, gerek nüfus gerekse asker bakımından hem zengin hem kuvvetlidir" denmektedir. (Fan-ye 1965: 2918).
90. Chang-ch'ien döneminde, Yüeh-chihler Kuei-shui (Amuderya)'nın kuzeyinde olup, An-hsi ise Yüeh-chihlerin bir kaç bin li batısındadır. Ta-hsia memleketi de Kuei-shui'nin güneyindedir (Ssu- ma ch'ien 1975: 3161, 3162, 3164). Chang-ch'ien'den sonra (M. Ö. 126) Yüeh-chihler, Ta-hsia memleketine yerleşmişler ve Yüeh-chih memleketinden batıya doğru kırk dokuz gün yolculuk ettikten sonra An-hsi memleketine varabiliyordu (Pan-ku 1962: 3890). Yani Chang-ch'ien döneminde, An-hsi memleketi Ta-hsia memleketinin epey batısındadır. Bu durumda An-hsi memleketinin doğu hududu Kuei-

CHANG-CH'EN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

shui'nin kenarında bulunması şüphelidir. Ancak, Amuderya Aral Gölü'ne değil, Hazar Denizi'ne döküldüğünde An-hsi memleketi Kuei-shui'nin kenarında olabiliyordu.

91. Pazar için kullanan Shih-kelimesinin Han Sülâlesi dönemindeki anlamı "satım ve alım yeri'nir. Bu yerin etrafı duvarlarla çevrilmektedir (Hsü-shen 1985: 110). Eski Çin'de "Güneş günün ortasına gelirken, pazar açılıyordu, yeryüzündeki tüm halk, çeşitli mallarını buraya toplarlardı ve alış-verişlerini yaparlardı. Ardından herkes kendi evine dönerdi". T'ang Sülâlesi tarihçisi Yen shih-ku'nun açıklamasına göre, "Eskiden pazar yeri yoktu, tüccarlar mallarını kuyu etrafına getirerek satarlardı. Dolayısı ile bu tür alış-verişlerin yapıldığı yere Shih-ching derlerdi" (K'ang-hsi 1984: 328). An-hsi memleketindeki pazarların Han Sülâlesi zamanındaki gibi olup olmadığı hakkında belge yoktur.
92. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, An-hsi memleketi de gümüşten para yaparlardı. Para'nın yazı olan yüzünde hükümdarın yüz resmi vardır. Arka yüzünde ise hükümdarın eşinin yüz resmi vardır" (Pan-ku 1962: 3889). Ancak, Part Devleti'nin gümüş parası üzerinde yapılan araştırmada, Part Devleti'nin tek kraliçesi olan Musa'nın (M. Ö. 2-M. S. 4) bulunduğunu ve bu dönemde paranın bir yüzünde kraliçenin yüz resmi olduğu ortaya çıkmaktadır (Yarshater 1987: 534-538 cilt II).
93. Deri üzerinde yazı yazmak için kullanılan Çince Hua-ke kelimesi aslında "Deri üzerinde çizmek" demektir. çalışmamızda cümle akışına göre değiştirilmiştir. Eski Çinliler yazı yazarken, yukardan aşağıya doğru yazarlardı. An-hsi'nin yazısı Çin yazısının kurallarından farklı olduğu için bu bilgileri vermiştir. Yalnız, bu tür yazı sağdan sola mı, yoksa soldan sağa mı, Çince kaynaklarında bulunmamaktadır.
94. Li-hsüan kelimesindeki Hsüan karakterinin Hsien, Chien ve Han gibi değişik okunuşları vardır (K'ang-hsi 1984: 1240). Han Sülâlesi Tarihi'nde, An-hsi elçisinin, Han Sülâlesi imparatoru Wu-ti (M. Ö. 140-87) döneminde, Han Sülâlesi'ni ziyaret ettiği ve Li-chien (Ch'ien, Kan) hokkabazlarını da yanında getirdiği kaydedilmiştir (Pan-ku 1962: 3890). Han Sülâlesi'nin Chang-ye vilayetinde, telafuzu yakın olan Li-chien_sien adlı nahiye bulunmaktadır (Pan-ku 1962: 1613) Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, Ta-ch'in memleketinin bir adı da Li-chien'dir (Fan-ye 1965: 2919). Üç Sülâle Tarihi (Wei-lüeh, 1974: 220-265) 'nde ise "Ta-ch'in memleketinin diğer adının Li-chien (Ch'ien, Kan) olduğu kaydedilmiştir (Ch'en-shou 1959: 86:) Wei Sülâlesi (386-556) Tarihi'nde de aynı bilgi yer almaktadır. Fakat, yazılışı ise Shih-chi'deki gibi Li-hsüan (Hsien, Chien, Han)'dir (Wei-shou 1974: 2275). Anlaşıldığı gibi, Chang-ch'ien'in raporlarındaki Li-hsüan memleketi, Ta-ch'indir (Roma İmparatorluğu). (Feng ch'en-chün, 1982: 79-80). Farklı kaynaklarda değişik karakter ile yazılmışsa da bunların ortak okunuşu Li-chien'dir. Ancak Ta-ch'in memleketi An-hsi memleketinin batısındadır (Fan-ye 1965: 2918). Chang-ch'ien'in raporunda ise kuzeydedir. Burada yanlışlık olduğu açıktır. Bu karışıklıklardan dolayı bir çok Batılı araştırmacılar, bu memleketin yeri ve mensubiyeti konusunda farklı görüşleri ileri sürmüşlerdir (Hulsewè 1979: 117-118, not 275).
95. T'iao-chih'nin Çince okunuşu T'iao/T'ao/Yao/T'ou-chih'tir (K'ang-hsi 1984: 529-517). B. Karlgren d'ioğ/d'ieu veya t'i_/t'ieu-ti_/t'şie diye okurken (Hulsewè 1979: 113, not 255), E. G. Pulleyblank (1962: 101) deu-cie diye okumuştur. Chang-ch'ien'in raporuna göre, An-hsi memleketinin batısında olan bu memleket, Shih-chi, Han Sülâlesi Tarihi ve Sonraki Han Sülâlesi Tarihi gibi kitaplarda farklı yazıldığı için, bir çok araştırmacının çabalarına rağmen ortak bir görüşe varılamamıştır (Hulsewè 1979: 113, not 55).
96. Chang-ch'ien'in raporunda, Han Sülâlesi Tarihi'nde ve Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'nde, T'iao-chih'in Batı Deniz'in kıyısında bulunduğu yazılmaktadır (Pan-ku 1962: 3888; Fan-ye 1965: 2918). T'iao-chih, An-hsi memleketinin batısında ve Batı Denizi'nin kıyısında bulunduğuna göre, Batı Denizi Akdeniz'dir. Ancak, Çin kaynaklarında yer alan Batı Denizi'nin hepsi Akdeniz olamaz. Batılı araştırmacılar, bu konuda farklı yorumlar yapmışlardır (Wylie 1881: 38; Hirth, 1917: 147; Hulsewè 1979: 235, not 916). Çinli araştırmacılar ise Batı Denizi'nin Hazar Denizi, Karadenizi hatta Kızıldeniz olabileceğini de ileri sürmüşlerdir (Yang-chia-luo 1975: 127, not 32, 374 not 7).
97. "Tarla işleri ile uğraşırlar" cümlesi Han Sülâlesi Tarihi'nde yer almamaktadır (Pan-ku 1962: 3888).
98. Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, T'iao-chih memleketinde aslan, gergedan, Feng-niu (ensesinde tümsek bulunan bir çeşit sığır), tavuskuşu ve Ta-ch'üeh (büyük serçe veya büyük kuş) gibi hayvanlar vardır. Ta-ch'üeh'in yumurtası bir kap büyüklüğündedir...[Han Sülâlesi imparatoru He-ti'nin yung-yuan saltanat devrinin] onüçüncü yılında (M. Ö. 102), An-hsi hükümdarı Man-ch'ü, 1 aslan ve T'iao-chih [memleketinin] büyük kuşunu hediye etmiştir. O dönemde [bu kuşa] An-hsi Serçesi deniliyordu" (Fan-ye 1965: 2918). Büyük Kuş ile Büyük Serçe aynıdır. Ancak Shih-chi'de yer alan T'ang Sülâlesi tarihçisi Chang Shou-chieh, Kuang-chih'a dayanarak verdiği bilgilere göre, bu kuş deve kuşuna benzemektedir: Shih-chi'de yer alan kuş ile ilgili bilgilerde şöyle

CHANG-CH'EN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

yazmaktadır. "Kuşun ayağı deve kuşuna benzer, rengi boz, başını kaldırdığı zaman sekiz veya dokuz Chih (2.5-2.6 metre) uzunluktadır, kanatları bir Chang (3 metre) 'den fazla büyüklüğündedir. Bu kuş buğday yer ve yumurtası da kap büyüklüktedir" (Ssu-ma ch'ien 1975: 3164 not 1).

99. Metinde T'iao-chih'in "An-hsi memleketi tarafından yönetildiği, An-hsi'nin vassal olan yabancı ülkesi olarak görüldüğü kaydedilmektedir. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan T'ang Sülâlesi tarihçisi Yen shih-ku'nun açıklaması ise şöyledir: "An-hsi'nin T'iao-chih'yi, kendinin yabancı ülkesi olarak görmesi, bu memleket (T'iao-chih) in [An-hsi'nin] bir tabî (veya koloni) ülkesi anlamındadır" (Pan-ku 1962: 3888, not 2). Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'nde, "Daha sonra [An-hsi memleketi] T'iao-chih'e bağlanmış ve her bir küçük şehre general göndererek bu küçük şehirleri kontrol ederek yönetmiştir" şeklinde yazılırken (Fan-ye 1965: 2918), Wei-lüeh (Wei Sülâlesi Tarihi 220-265) 'de ise bunların yanlış olduğunu ileri sürerek "Önceki sülâlede, T'iao-chih'in An-hsi'den kuvvetli olduğuna yanlışlıkla inanmışlar, fakat şu ana kadar T'iao-chih halâ An-hsi'ne bağlıdır ve An-hsi memleketinin batı hududu olarak adlandırmaktadır" diye kaydetmiştir. (Ch'en-shou 1959: 860).
100. Jo-shui, hafif ve zayıf nehir demektir. Hsi Wang-mu ise Batı Kral Ana demektir. Bunlar Çin mitolojisi ve klasik eserlerde sık sık rastlanan yer ve şahsiyet adıdır. Shih-chi'yi izahlayan T'ang Sülâlesi tarihçileri, bu konuyu araştırmışlardır. Ssu-ma chen'in açıklamasında: "_ei-lüeh'te yer alan kayda göre, Jo-shui, Ta-ch'in memleketinin batısındadır. Hsüan-chung-chi- adlı kitaba göre, yer yüzündeki hafif şeylerden birisi Kun-lun [dağındaki] Jo-shui'dir. Bu suda en hafif tüyler bile çökebilir" denilmiştir. Shan-hai-ching adlı coğrafya kitabına göre, "Yü-shan (Yeşimtaş dağı) 'da Hsi Wang-mu otururur". Chou Sülâlesi (M. Ö. 1027-256) Hükümdarı Mu'nun Tezkeresi adlı esere göre, hükümdar Mu, Yao-ch'ih (Yao Gölü) 'de Hsi Wang-mu'yu ağırlamıştı". "K'uo-ti-t'u adlı eserde: "K'un-lun'daki Jo-shui'ye ejderhaya binneden varılamaz. Üç ayaklı kuşal kuş, Hsi wang-mu'ya yemek getirirdi" diye kaydedilmektedir. T'ang Sülâlesi tarihçisi Chang-shou-chieh, Shih-chi'deki izahlarında şöyle yazmıştır. "Buradaki Jo-shui ile Hsi Wang-mu, sadece An-hsi memleketinin ihtiyarların söylentisine dayanıyordu, hiç kimse görmemiştir. Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, [Han Sülâlesi imparatoru] Huan-ti (147-167) döneminde, Ta-ch'in memleketinin hükümdarı An-tun, Han Sülâlesi'ne elçi göndermiştir. Elçi Jih-nan vilayeti (Vietnam'da) yoluyla hediye getirmiştir. Söylediklerine göre, kendi memleketinin batısında Jo-shui ve Liu-sha (Akarkum) gibi yerler vardır. Burası Hsi Wang Mu'nun oturduğu yere yakındır. Adeta güneşin battığı yer orasıdır. Ancak, daha önceki bilginler [Shan-hai-chin adlı eserin] Ta-huang Hsi-chin bölümündeki bilgileri kullanıyorlardı. Bu bölümde yer alan bilgilere göre, Jo-shui'nin iki kaynağı vardı, hepsi Nü-ku (Bayan/Kız Ülkesi)'nun kuzeyinde bulunan A-nou-ta dağındadır. Bu iki nehir güneye akarak Nü-kuo'nun doğusunda birleşmektedir. [Nü-kuo] memleketinden bir Li uzaklığında, bu nehrin derinliği bir chang (3.3 metre)'den fazla, genişliği ise altmış adım olup, tüy gibi hafif olmayan gemiler bu nehirden geçemezdi. Bu nehir güneye doğru akarak denize dökülürdü. A-nou-ta dağı K'un-lun dağıdır. Bu da Ta-huang Hsi-chin'de yer alan bilgilerle aynıdır. Fakat, Ta-ch'in memleketi, Hsi-hai (Batı Denizi)'nin adasındadır. An-hsi memleketinin batı hududuna denizden geçerek doğru rüzgarda üç ayda varılabilir. Jo-shui ise bu memleketin (Ta-ch'in) batısındadır. K'un-lun dağındaki Jo-shui, Nü-kuo'nun kuzeyinde olup K'un-lun dağın güneyinde ortaya çıkmaktadır. Nü-kuo, Yü-t'ian (Hotan) memleketinin iki bin yedi yüz li güneyindedir. Yü-t'ian, başkente (Ch'ang-an) dokuz bin altı yüz yetmiş li uzaklıktadır. Ta-ch'in ile Büyük K'un-lun dağının arası kırk ve elli bin li uzaklıktadır, bunlardan söz etmek zordur. Önceki bilginlerin de yanlışlıkları vardır (Ssu-ma ch'ien 1975: 3164, not 3). Batılı araştırmacılar da bu konuda incelemişler, ancak ortak görüşe varamamışlardır (Hulsewè 1979: 114, not 260; Gardiner-Garden 1986: 89-70).
101. Chang-ch'ien'in raporunda yer alan Ta-hsia memleketinin adı klasik Çince eserlerde de yer almaktadır. Kelimenin Çince mi veya Çinceye transkrip edilmiş bir yabancı terim mi, pek bilinmemektedir. Chang-ch'ien bu adı kendisinden daha eski Çince eserlerden mi almış veya kendi düşüncesine göre mi tercüme etmiş belli değildir. Çince kaynaklarda Ta-hsia adıyla anılan bir kaç memleket vardır: Çin toprağında kurulan ilk feodal topluluk olan Hsia Sülâlesi'ne (takriben M.Ö. 2100 yüzyılında) Ta-hsia (Büyük Hsia) denilmektedir. 407-431 yılında, Hunların Sağ Bölge hükümdarı soyundan gelen He-lien Po-po, Çin'in kuzeyinde Hsia Sülâlesi'ni kurmuştur. Hükümdar kendi ülkesini Ta-hsia memleketi, kendisini ise Ta-hsia hükümdarı olarak ilan etmiştir; 1032-1227 yılları arasında, Tangutlar Çin'in kuzeybatısında Hsia Sülâlesi'ni kurmuştur. Tarihte Hsi-hsia (Batı Hsia) denilmektedir. Kendilerini Ta-hsia memleketi olarak adlandırmışlardır (Tz'u-hai 1994: 746). Bunlara göre, Ta-hsia, Büyük Hsia demektir. Fakat, Chang-ch'ien'in raporundaki Ta-hsia da bu anlamda mı kullanılmıştı tam olarak bilinmemektedir. Ta-hsia kelimesini, B. Karlgren d'äd/t'ad (t'âi/t'âi)-g'â/ga gibi okunuşlarını vermiştir (Hulsewè 1979: 145, not 387). Batılı araştırmacılar, Ta-hsia'nın Grek kaynaklarında görünen Baktria memleketi olduğunu ileri sürmüşlerdir (Hirth 1917: 97; Hulsewè 1979: 145, not 387; Gardiner-Garden 1986: 66).

CHANG-CH'EN'İN SEYAHAT RAPORUNA GÖRE HUNLAR DÖNEMİNDEKİ ORTA ASYA

102. Ta-hsia memleketinin nüfusu tüm memleketlere göre kalabalıktır. Ancak, Chang-ch'ien memleketine geri döndükten sonra (M. Ö. 126), Yüeh-chihler on ve yirmi bin ordusu ile Ta-hsia memleketine girmişlerdir. Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, bu dönemdeki Yüeh-chihlerin aile sayısı yüzbin, nüfus sayısı dört yüz bin, asker sayısı ise yüz bindir (Pan-ku 1962: 3890). Ta-hsia ile Yüeh-chihlerin nüfusu eskisine göre azalmıştır. Özellikle Ta-hsia memleketinde bir milyon nüfus değil, aksine iki memleketin toplam nüfusu bile ancak dört yüz bindir. Bu durumda Chang ch'ien'in raporunda veya Han Sülâlesi Tarihi'nde yanlışlık olmalıdır. Sadece Yüeh-chihlerin nüfusunu vermiş, Ta-hsia'nın nüfusunu vermemiş de olabilir. Ya da Yüeh-chihler Ta-hsia memleketine girdiğinde, Ta-hsia halkı ya kaçmış ya da öldürülmüş olmalıdır.
103. Han Sülâlesi Tarihi'nde, Chien-shih şehri şeklinde yazılırken, (Pan-ku 1962: 3890), Sonraki Han Sülâlesi Tarihi'nde ise Chang-ch'en'in raporundaki gibi Lan-shih şehri şeklinde yazılmaktadır (Fan-ye 1965: 2920). Bu yanlışlık Chien ile Lan karakterinin çok yakın olmasından dolayı istinsah yaparken ortaya çıkmış olabilir. Batılı araştırmacılar bu şehir hakkında farklı görüşleri savunmuşlardır. Fakat, bu şehrin Ta-hsia memleketinin başkenti olduğuna dayanarak bu şehrin Baktria (Belh) olduğunu iddia edenlerin sayısı çoktur (Hulsewè 1979: 119, not 278). Lin Meicun, D. Schlumberger'in Baktria memleketinin başkentinde yaptığı arkeoloji araştırmamasına dayanarak, Baktria kentinin Mezar-i Şerif şehrinin yirmi üç kilometre batısında bulunan Bala Hissar olduğunu ileri sürerken, Lan-shih'in bir dönem kullanılan Aleksander adından geldiğini iddia etmiştir (Lin Meicun 1995: 269).
104. Shih-chi'de açıklaması yer alan Sung Sülâlesi (420-479) tarihçisi P'ei-yin, Hsü-kuang (352-425)'in fikrine dayanarak, Shen-tu kelimesindeki Shen karakterini Ch'ien (Kan) şeklinde okunduğunu ileri sürmüştür. T'ang Sülâlesi tarihçisi Ssu-ma chen (713-742), Meng-k'ang (180-260)'in fikrine dayanarak, Shen-tu'nun T'ian-chu olduğunu izah etmiştir (Ssu-ma ch'ien 1975: 3164, not 1). E. G. Pulleyblank (1962: 108, 117) Shen-tu'nun Şiin-dok; T'ian-chu, then-ciuk (tok) şeklinde okunması gerektiğini ve Çincenin değişik dönemde Hindistan'a verilen adı olduğunu ortaya koymuştur. Sonraki Han Sülâlesi (25-220) Tarihi'nde yer alan bilgilere göre, "T'ian-chu memleketinin diğer adı Shen-tu'dur" (Fan-ye 1965: 2921). Hsüan-tsang'ın seyahatnamesinde: "T'ian-chu adı hakkında tartışmalar bulunmaktadır, eskiden Shen-tu veya Hsien-tuo olarak okunuyordu, şu anda doğru okunuşu Yin-tu'dur" diye kaydedilmiştir (Chi-hsien-lin 1995: 161). Yin-tu kelimesi bugüne kadar hâlâ kullanılmaktadır. Fakat, T'ang Sülâlesi tarihçisi Yen shih-ku (581-645), Han Sülâlesi Tarihi'nde yer alan Chüan-tu memleketini, Shen-tu veya T'ian-chu adıyla aynı olduğunu, sadece okunuş farklılığından kaynaklandığını ortaya koymuştur (Pan-ku 1962: 3884, not 1). Han Sülâlesi Tarihi'ndeki kayıda göre, Chüan-tu memleketi, Ts'ung-ling (Pamir) dağının yanında olup, kuzeyi Vusunlarla hem huduttur (Pan-ku 1962: 3897). Bu kayıda göre Chüan-tu, Hindistan'a uzak olduğu anlaşılmaktadır. Shen-tu veya T'ian-chu ile ilgili ayrıntılı bilgiler Sonraki Han Sülâlesi Tarihi ve Shih-chi'de yer alan açıklamalarda yer almaktadır (Fan-ye 1965: 2921-2922; Ssu-ma ch'ien 1975: 3165, not 1).